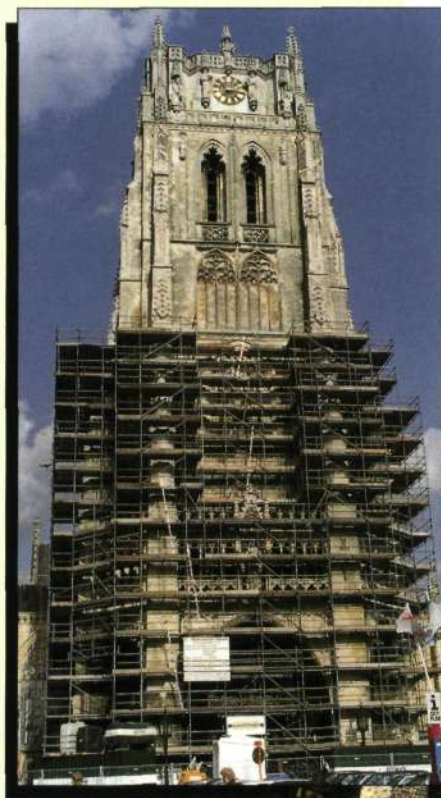

B OVENGRONDS EN ONDERGRONDS MILIEUBEWUST AKTIEF

DENYS

- Pijpleidingen, waterleidingen en collectoren
- Industriële leidingen en electromechanische uitrustingen
- Pompstations en waterzuiveringsinstallaties
- Renovatiewerken en speciale technieken
- Grondwerken en burgerlijke bouwkunde
- Tunnels, buisdoorpersingen en boringen
- Spoorwegconstructies
- Restauratiewerken.

DENYS

Industrieweg 124 - 9032 GENT (WONDELGEM)

Tel. (09) 254 01 11 - Fax (09) 226 77 71 - Telex 11 515 Denys B

M & L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Bestuur Monumenten en Landschappen,
Afdeling Pers & Voorlichting.
Zandstraat 3, 1000 Brussel.
Tel.: (02) 209 27 37 - Fax: (02) 209 27 05.
Eindredactie: M.M. Celis.
Productie en promotie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.
Vormgeving: L. Tack.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M.M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, J. Gyselinck, A. Malliet,
G. Plomteux, L. Tack, S. Van Aerschoot,
Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Willeman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening
en Huisvesting
Luc Tack
Zandstraat 3, 1000 Brussel

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
Afdeling Monumenten en Landschappen

ISSN 0770-4948 • 14 jaargang Nr. 1 • januari-februari 1995

Afgetekentoor: Brussel X

Inhoud

Generiek 3

Een puzzel op de schouw en draken op de muren. 6

Merkwaardige muurschilderingen uit de late 14de eeuw
in een Brugs woonhuis

Marjan Buyle

Middeleeuwse beschilderde graven in de 28

Sint-Salvatorskathedraal te Brugge

Luc Devliegher

Het Uithof Ten Bogaerde in Koksijde 49

Miek Goossens en Johan Termote

Summary 60

M&L Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1995

Belgie: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).

CJP'ers betalen: 950 fr.

Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Zandstraat 3,
1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1995".

U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

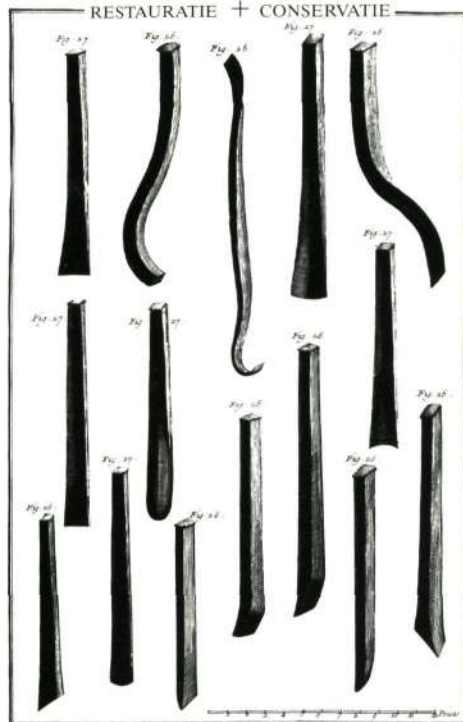
Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Cover:
Madonna met kind
uit graf 3,
ontdekt in 1990 in de
Sint-Salvators-
kathedraal te Brugge
(foto: O. Pauwels)

MINISTERIE
VAN DE
VLAAMSE
GEMEENSCHAP

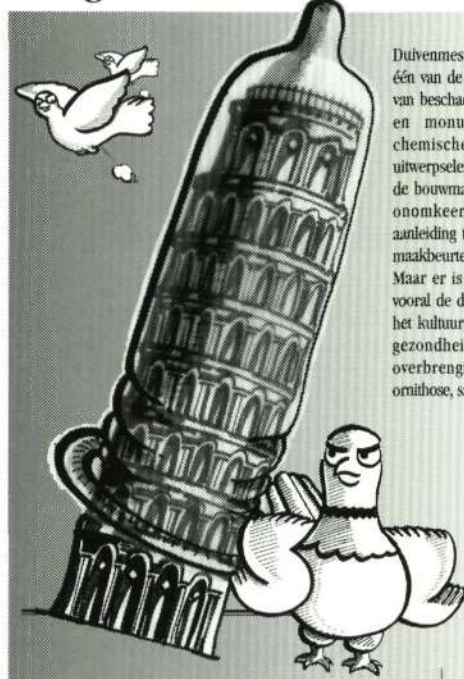
SUPPORT – SURFACE
RESTAURATIE + CONSERVATIE

*Materiële Wetenschappelijk Onderzoek
Muurschildering - Stuc - Sulptuur - Polychromie*

Bennesteeg 3, 9000 Gent, (09) 223 87 03
Wapenstraat 12B, 2000 Antwerpen. Tel. & Fax (03) 248 12 97

**Wij hebben allemaal bescherming
nodig, maar niet allemaal dezelfde!**

Duivenmest is naast luchtvervuiling één van de belangrijkste oorzaken van beschadigingen aan gebouwen en monumenten. Agressieve chemische verbindingen in de uitwerpselen dringen diep door in de bouwmaterialen en tasten deze onomkeerbaar aan. Dit geeft aanleiding tot regelmatige schoonmaakbeurten en dure restauraties. Maar er is meer! De duif, maar vooral de duivenmest, brengt naast het cultuurpatrimonium ook onze gezondheid in gevaar door overbrenging van ziekten zoals ornithose, salmonella, e.a. ...

Nu is er echter Birdex®, een diervriendelijk afschrikingsmiddel dat de duiven voorgoed weg houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer over weten? Neem dan vrijblijvend contact met ons op.

Solar n.v.

Kleine Breedstraat 33, B-9100 St.-Niklaas
(03) 776 91 62

BIRDEX®
Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International.

**Remmers
Bouwchemie B.V.**

*Uw partner
voor totale bouwbescherming*

REEDS MEER DAN 45 JAAR PRODUCTENT VAN BOUWCHEMISCHE PRODUCTEN, MILIEUVRIENDELIJK EN OPLOSMIDDELVRIJ

* Onze producten vinden hun toepassing bij:
restauratie, monumentenzorg, renovatie,
onderhoud, nieuwbouw, ...

* Wij leveren speciale producten voor het oplossen van
bouwproblemen, zoals:

- FUNCOSIL STEENVERSTEVIGERS EN CONSERVERINGSMIDDELEN
- FUNCOSIL WATERAFSTOTENDE GEVEL-IMPREGNEERMIDDELEN
- FUNCOSIL NATUURSTEENREPARATIEMORTELS
- FUNCOSIL SILICONEN REPRODUKTIEMASSA'S
- ALKUTEX NATUURSTEENREINIGINGSPRODUCTEN
- FUNCOSIL SILICONENEMULSIE EN SILICAAT-VERVEN
- AIDA KIESOL OPTREKKEND VOCHTBESTRIJDING
- AIDOL EPOXY-BALKKOPVERNIEUWINGEN
- AIDOL HOUTREPARATIEMASSA'S EN VERSTEVIGINGSIMPREGNERINGEN
- AIDA SPECIALE ZOUTBESTENDIGE MORTELS

Documentatie of gratis advies op aanvraag!

Brugsesteenweg 11 – 8520 Kuurne/Kortrijk
tel. (056) 35 90 30 – fax (056) 35 94 55

GENERIEK

De Patience

Gotische lettertekens op de binnenmuren van een middeleeuws Brugs achterhuis, leidden eens te meer tot de geduldige vrijlegging van een fraaie Sint-Joris te paard, met afgrijswekkende draak en onderstaande – mannelijke – deugden.

Dat de kamer vrijwel zeker nog delen van het verhaal onder pleisterwerk verborgen houdt, is voor Marjan Buyle nochtans geen reden om niet nu reeds het tafereel iconografisch en kunsthistorisch te duiden.

In Paradisum deducant te angeli

Naast Kruisigingen, de Christus Salvator Mundi of een Maria-met-Kind vormen bewierokende engelen de meest gebruikelijke taferelen op de middeleeuwse grafwanden van de Brugse Sint-Salvatorskathedraal. Voor het eerst, en van 1778 tot heden, zet Luc Devlieghe deze diverse vondsten op een rij, met passend commentaar.

Een plastische uitnodiging tot kennismaking met onweerlegbare uitingen van pre-Eyckiaanse schilderkunst.

Ten Bogaerde

Tegelijk beheersvorm en schuur, vormde de *grangia* ooit de schakel van de cisterciënzer-organisatie.

Samen met deze van Kloosterzande, de Allaertshuizen en de Hemme halverwege de 13de eeuw opgetrokken door de abdij Onze-Lieve-Vrouw ter Duinen, bleef de schuur bij het uithof ten Bogaerde evenwel – zij het sinds mensenheugnis zonder dak – zoveel beter bewaard.

Naar aanleiding van recente instandhoudingswerken en de geschiktmaking van het nabije 17de-eeuwse kerkvolume, plaatsen Johan Termote en Miek Goossens deze eerbiedwaardige overblijfselen in hun historische en huidige kontekst.

bergstraat 42
8511 kortrijk-aalbeke
Tel. (056) 41 37 25 - 41 41 36
Fax. (056) 41 67 59

stelt volgende diensten
 ter uwer beschikking:

1. ruwbouw en afwerking
2. timmer- en schrijnwerk
3. sleutel op de deur
4. industriebouw
5. utiliteitsbouw
6. residentiële bouw
7. restauraties
8. vernieuwbouw
9. winkel- en
interieurinrichting
10. gevelreiniging

Kunstatelier Gerard Thienpont bvba

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
 Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

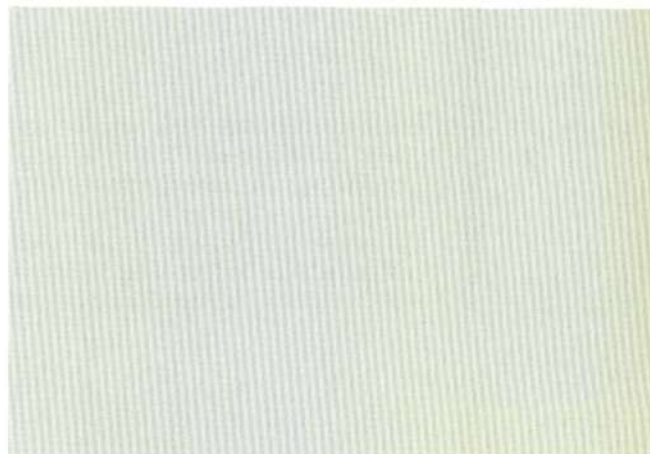
Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

Onderzoek en behandeling

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)
 Tel. (09) 385 54 32 - Fax (09) 385 45 52

VEREEUWIG UZELF

PORTRETSculPTUREN • LICHAAMSAFGIETSELS

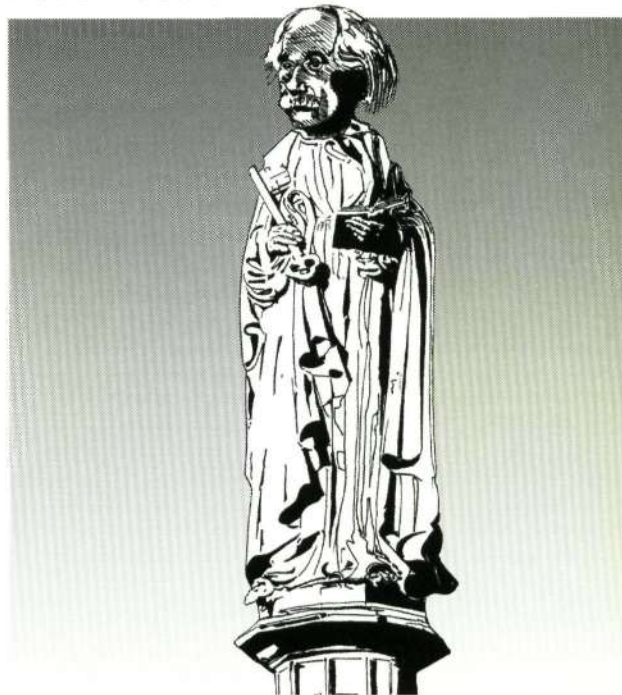
Infobrochure op aanvraag

Beeldhouwer PANVILLE

Haantjeslei 99
 2018 ANTWERPEN

Tel. (03) 216 12 54 - Fax (03) 248 49 92

***En wat zijn uw ervaringen
 met restaurateurs ?***

Solar beheerst alle verantwoorde technieken voor gevelreiniging, gevelbescherming en minerale steenrestauratie. Dit palet wordt aangevuld met kennis van vochtwering, polymerechemische houtrestauratie en curatieve houtworm- en zwambestrijding zodat Solar complete projecten aankan. Maar restauratie is meer dan kennis en toepassing van de juiste producten en technieken. Daarom staan onze technici onder permanent toezicht en begeleiding van een kunsthistoricus en een scheikundige zodat uw restauratieproject in het juiste perspectief geplaatst wordt. Wilt u vrijblijvend meer weten over onze aanpak? Neem dan snel contact op.

Solar

Kleine Breedstraat 33, B-9100 St-Niklaas - Telefoon: 03 766 11 66 - Telefax: 03 777 35 09

DE KAARTEN VAN HET NATIONAAL GEOGRAFISCH INSTITUUT

De belangrijkste opdracht van het Nationaal Geografisch Instituut bestaat erin de topografische basiskaarten van België, alsook de afgeleide kaarten, op te stellen en bij te werken.

Het huidig beschikbaar schalengamma gaat van 1:10.000 tot 1:250.000.

- **1:25 000 - De meest gedetailleerde kaart van het land**

Deze kaart, die van de vroegere stafkaart op schaal 1:20 000 afstamt, is een inventaris van het landschap. Ze wordt vooral benut door wandelaars, jeugdbewegingen, leerkrachten, militairen, enz.

- **1:10 000 - Een werkdokument**

Het betreft een fotografische vergroting van de basisdocumenten van de kaart op schaal 1:25.000. Omwille van haar schaal en haar vier oordeelkundig gekozen kleuren is ze de kaart bij uitstek voor studiebureaus, urbanisten, planologen, onderwijs, enz ...

- **1:50 000 - Gegeneraliseerde kaart**

Deze is iets minder gedetailleerd dan de kaart op schaal 1:25 000, geeft een overzichtelijk beeld van een uitgestrekt grondgebied.

- **1:100 000 - Synthetische streekkaart**

Is de ideale streekkaart op aardrijkskundig, cultureel en toeristisch gebied. Bedrukt op beide zijden, vormt ze een origineel geheel van topografische en vrijetijdsgegevens.

- **1:250 000 - Topografische en overzichtelijke kaart**

Ze biedt behalve de wegnummering, de kilometerafstanden, de afritten van autowegen en een lijst van plaatsnamen, ook nog een systematische verdeling van bossen, boomgaarden, stadzones, alsook het hydrografisch net, het spoorwegennet, enz... De kaart bevat een register van alle huidige en voormalige gemeenten.

- Ook **luchtfoto's en historische kaarten** van gans België zijn beschikbaar.

Voor meer informatie, contacteer :

Nationaal Geografisch Instituut
Verkoopdienst
Abdij ter Kameren, 13
1050 BRUSSEL

Tel. : (02) 629 82 82

Fax : (02) 629 82 83

EEN PUZZEL OP DE SCHOUW EN DRAKEN OP DE MUREN.

MERKWAARDIGE MUURSCHILDINGEN UIT DE LATE 14DE EEUW IN EEN BRUGS WOONHUIS

MARJAN BUYLE

Een vrouwenhoofd
op een herbruikte
baksteen, afkomstig
van een verloren
gegane muur-
schildering
(foto M. Buyle)

Als kalligrafen op de muren van hun huis gotische letters onder het pleisterwerk zien verschijnen, is hun belangstelling uiteraard gewekt. Die werden de aanzet tot de vondst van een belangwekkende reeks muurschilderingen uit de late 14de eeuw, waarvan tot nu toe – letterlijk en figuurlijk – slechts

een tipje van de sluier kon worden gelicht. Het begon met enkele beschildeerde bakstenen, die herbruikt waren om een schouw op te metselen en het eindigde in een volledig beschilderd vertrek, waarvan nu twee voorstellingen vrijgelegd zijn: Sint-Joris met de draak en een reeks van tien deugden (1).

In de schouw op de eerste verdieping werden herbruikte bakstenen met fragmenten van schildering teruggevonden (foto M. Buyle)

DE ONTDEKKING

De woning op de Spinolarei 2 heeft een veel ingewikkelder grondplan dan de ogenschijnlijk 'gewone' Brugse trapgevel laat vermoeden. Het woonhuis geeft uit op een ronde middeleeuwse traptoren, die toegang verleent tot een ouder, wellicht 14de-eeuws achterhuis, waarvan de vroegere bouwgeschiedenis nog niet ontrafeld is (2). De gevel van dit achterhuis, dat nu volledig is ingebouwd, was oorspronkelijk zichtbaar vanop de straat, te oordelen naar de gedetailleerde afwerking en beschildering van het buitenparement (3). Het interieur van dit achterhuis bewaart tal van interessante interieurelementen zoals balkbeschilderingen en muurafwerkingen. Het grote vertrek op de eerste verdieping, met ongewone ronde vensteropeningen in de achterwand, was beschilderd met een verzorgde baksteenimitatie op een flinterdunne bepleistering. In de muren zijn vier gotische

lampnissen uitgespaard, waarin deze imitatiebeschildering op de zijkanten doorloopt. De schouw in deze kamer is van latere datum en tijdens het afkappen van een recente bezettingslaag werden enkele beschilderde bakstenen zichtbaar. In het totaal zouden dat er vijfenzeventig worden, alle met fragmenten van gotische schildering.

EEN PUZZEL OP DE SCHOUW

Bij nader onderzoek bleek dat deze enkele restanten de overblijfselen zijn van een grote muurschildering, die zich misschien bevond op de muur of de schouwmantel van de onderliggende kamer op de gelijkvloerse verdieping. Daar zijn nu nog schilderingen bewaard op de drie andere muren. Eén tafereel is vrijgelegd, maar het grootste gedeelte zit nog onder de pleisterlaag verborgen.

De teruggevonden bakstenen vormen een onvolledige puzzel: er zijn er geen te vinden met een aansluitende beschildering. Uit de overgebleven fragmenten kunnen we toch enkele conclusies trekken: de verdwenen voorstelling was gesitueerd op een vermiljoenrode achtergrond, af en toe opgehoogd met fijn zwart struikgewas en bloemen. De scène speelt zich af in de open lucht. We treffen twee 'formaten' van personages aan: kleine figuurtjes, sommige naar boven kijkend en met gevouwen handen, andere in eigentijdse kledij die naar de toeschouwer kijken en details van beduidend grotere figuren. Drie van de vier evangelistensymbolen werden teruggevonden: leeuw, engel en adelaar in zeer fijne vergulde uitvoering met detaillering in zwarte lijntjes. Op veel bakstenen staan tekststukken in gele letters op rode grond en ook tekstbanderollen met grotere zwarte letters op witte grond. Verder nog niet bij elkaar horende details zoals handen van een grote figuur, een stuk vergulde nimbus, een gedeelte van een

Figuurtjes met gevouwen handen (foto M. Buyle)

De straatgevel van het bakstenen huis op de Spinolarei verbergt een middeleeuwse traptoren en een ouder achterhuis (foto O. Pauwels)

►► De ronde traptoren verbindt het vóór- en achterhuis (foto M. Buyle)

groot wiel (Catharina?), fragmenten van vleugels... De gezichten zijn fijn en zeer geïndividualiseerd, met opvallend grote neuzen. De handen daarentegen missen uitdrukking.

Een twaalfstal van deze bakstenen werden voor nader onderzoek uit de schouw verwijderd en vervangen door andere stenen. De rest werd met papier beschermd en de schouw, evenals de andere muurvlakken, werden opnieuw bepleisterd.

ENKELE MOOIE LETTERS

Tijdens de renovatiewerken aan het huis werden in de achterkamer op de verhoogde gelijkvloerse verdieping enkele later ingebrachte binnenmuren verwijderd. We bevinden ons hier in een grote rechthoekige kamer met spaarzaam aangebrachte vensteropeningen. Drie binnenmuren zijn nog oorspronkelijk, de vierde werd in recentere tijden vernieuwd. Onder de dunne pleisterlaag werden enkele gotische letters zichtbaar. De Stedelijke dienst voor Monumentenzorg nam contact op met het Bestuur Monumenten en Landschappen en er werd besloten tot een vooronderzoek, temeer daar ondertussen de procedure tot bescherming van dit waardevol pand was

ingezet. De mooie gotische letters, die als bij toeval zichtbaar werden in een vertrek dat als klaslokaal voor hedendaagse kalligrafen gebruikt wordt, bleken slechts het topje van de ijsberg: vluchtig onderzoek wees uit dat er een beschildering aanwezig is onder de pleisterlaag van drie van de vier muren. Op sommige plaatsen die later met tegels bezet werden zullen er wel lacunes zijn. Het tafereel dat nu vrijgelegd en behandeld werd door de conserveringsploeg van het Bestuur Monumenten en Landschappen (4), beslaat naar schatting slechts een gedeelte van de volledige beschildering. Het is evenwel een afgesloten geheel, begrensd door de hoek van het vertrek en de eerste – nu verdwenen – muurbalk, en meet ongeveer 250 x 220 cm.

In het midden van dit muurvlak bevindt zich een oorspronkelijke nis, die later dichtgemetseld werd en nu terug is opengemaakt. De binnenkant van deze bijna vierkante nis heeft nog haar originele afwerking: een lichtgrijze dunne pleisterlaag. Waarschijnlijk gaat het hier om een zogenaamde *spinde*, een in de wand ingebouwde kast, die afgesloten was met deurtjes. Dit zou verklaren waarom de nis niet versierd is met schilderingen. De binnenkant was namelijk niet zichtbaar. Deze deuren waren

ofwel van eenvoudig onbewerkt hout of met rijk houtsnijwerk versierd (5). Dergelijke spinde-deuren zijn nog te zien in de schepenzaal van het stadhuis te Zwolle en dateren uit 1449. Soms bestond de versiering uit virtuoos gesneden cirkelvormig traceerwerk, de zogenaamde *compassen*. De spinde hier moet teruggaan tot de 14de eeuw, vermits ze behoort tot de oudste muurafwerking en -aankleding. Dit blijkt uit het feit dat in de oudste beschrijving van dit vertrek, een imitatiebaksteenversiering zoals op de eerste verdieping, een ontlastingsboog boven deze nis geschilderd was. Deze oude afwerkingslaag, die gebruik maakt van dik opgelegde witte voegen, is nog altijd zichtbaar onder de muurschildering en valt op doordat er scherend licht vanuit de hoge ramen komt.

DEUGDEN, DRAKEN EN PRINSESSEN

Links en rechts van de spinde zijn halflijfse figuren voorgesteld in nissen, waarvan de zwikken opgevuld zijn met witte bloemen op zwarte grond. De licht-bruine nissen zijn geaccentueerd door lijnen, die een illusie van diepte suggereren. De achtergrond van de nissen is afwisselend rood en zwart, met een verguld sjabloonmotief opgehoogd. Links zijn tweemaal twee figuren, naar elkaar toegewend. Vóór hen verloopt een schuine banderol met vierregelige Middelnederlandse rijmteksten in gotische *textura*, het representatieve schrift van de hooggotiek (6). De teksten staan tussen ingekraste schrijflijntjes. Deze figuren stellen Deugden voor, zoals aangeduid in het opschrift boven hun hoofd, dat in het Latijn is gesteld: bovenaan *Fortitudo* (Sterkte) en *Largitas*

Onder de dunne pleisterlaag komt een middelnederlandse tekst op een banderol tevoorschijn (foto M. Buyle)

HET HUIS DE PATIËNTIE

Rik Gerards

De in september 1993 opgestarte vereniging *Levend Archief Brugge*, die in haar eerste werkjaar 420 leden telde, begon in februari 1994 met een lessenreeks over huizengeschiedenis. De voornaamste doelstelling van de vereniging, het stadsarchief voor het "brede -Brugse- publiek" toegankelijk te maken, kreeg hierdoor om zo te zeggen tastbare contouren. Want elke Bruggeling kent zijn plek op het plan van Marcus Gerards.

Na een algemene inleiding door Daniël Liévois maakten de cursisten kennis met de historische bronnen en de specifieke werkwijzen door cursusleider Jan D'hondt en tenslotte ook met het archeologisch en bouwfysisch onderzoek van enkele panden door Brigitte Beernaert en Bieke Hillewaert.

Als toepassing hierop zouden later enkele pilootprojecten worden begeleid, waarna de deelnemers zelf initiatieven zouden kunnen nemen in verband met archiefstudie of huizengeschiedenis.

Er meldden zich een vijftigtal geestdriftige kandidaten aan voor het onderzoek van vijf huizen in de stadskern, waaronder ook de Spinolarei 2. De studieobjecten waren gekozen op basis van een zekere representativiteit maar ook van hun actualiteitswaarde. Zo stond het huis aan de Spinolarei in de belangstelling omwille van merkwaardige muurschildering. Deze vondst kreeg dan ook een plaats in de motivering van het onderzoek, dat uiteraard ook het verhaal zou omvatten van hen die ooit deze beschilderde ruimte hadden bewoond en vormgegeven en voor wie deze eigenaardige voorstelling van de deugden betekenis had.

Na het voorbereidend werk stond de projectgroep, bestaande uit de historica en projectleidster zuster Catharina D'hooghe met Rosa Deknock, Henriette Deneckere, Rik Gerard, dr. Robert Pannier, Pieter Schoonman, Mia Simoens-Cools, Robert Vanden Bilcke, dr. Guy van Renynghen en Jacques Vendrickse, samen met gastvrije eigenaar Brody Neuenschwander, oog in oog met het tafereel vanwaar, uit de reeks nissen met zedig weggijkende geportretteerde deugden, één Bourgondisch gezicht ietwat verwonderd recht ons computertijdperk instaat: de *Verduldigheid* of Patiëntie, tevens de oude naam van het pand ...

In de archieven werden reeds de namen van alle eigenaars teruggevonden vanaf 1580 tot nu. Intussen beweegt de groep zich al in de verten van de broeierige late 16de eeuw en ontcijfert in de "zestendelen en de klerken van de Vierschaar" de lotgevallen van deze "weunste aende zydsyde vande speghelreys ...", een pluizerswerk waarbij *verduldigheid* inderdaad weer deugd is geworden.

Het is de bedoeling dat de projectgroep tegen het einde van het werkjaar 1994-'95 de resultaten van zijn studie ter publicatie kan voorleggen.

Gotische lampnis
met baksteen-
imitatieschildering
in de kamer op de
eerste verdieping
(foto M. Buyle)

Het hoofd van
Sint-Joris tijdens
de vrijlegging
(foto H. Masui)

(Vrijgevigheid), onderaan *Sapientia* (Wijsheid) en *Humilitas* (Nederigheid). Rechts is de compositie anders uitgewerkt. Zoals steeds komt men bedrogen uit als we onze symmetrische logica op de middeleeuwse geest willen transponeren. Waar we rechts van de spinde ook vier nissen verwachtten, vonden we er zes. Ze zijn smaller uitgewerkt en illustreren de *Iustitia* (?) (Rechtvaardigheid), *Patientia* (Geduld), *Fides* (Geloof), *Spes* (Hoop), *Caritas* (Christelijke Liefde) en *Misericordia* (?) (Mededogen). Het tekstonderzoek van de rijmen zal deze toewijzingen meer kunnen specificeren.

Wat onmiddellijk opvalt is dat de deugd *Patientia* de enige is die de toeschouwer frontaal aankijkt, terwijl de overige figuren naar elkaar toegewend zijn in halfprofiel. Dit is wellicht een bevestiging van het lopend bouwhistorisch onderzoek, dat vermoedde dat dit achterhuis in de archieven als *Huis De Patience* aangeduid wordt.

Deze tien deugdenfiguren zijn allen zeer verschillend en individueel uitgewerkt: de meest diverse hoofdtooiën als mutsen, tulbanden en hoeden worden hier ten tonele gebracht en de personages zijn raak getypeerd: jong of oud, met uitdrukkingen die de deugd die ze uitbeelden symboliseren. De figuren hebben geprononceerde neuzen – een kentrek van

onze anonieme meester – en enkelen leggen een hand op de omlijsting, een trompe-l'oeil-grapje dat de latere Vlaamse Primitieven op hun panelen en in de miniaturen nog veelvuldig zullen aanwenden.

Een keurig wit lijntje scheidt deze deugden af van de grote voorstelling bovenaan. Op een majestatisch paard doorboort Sint-Joris in wapenrusting een draak met zijn lans. Een engel helpt de heilige in zijn gevecht tegen het monster door een helpende hand te bieden bij het steken van de lans. De draak ligt op zijn rug en uit de drakekop komt een zwarte baarlijke duivel tevoorschijn. Het beest heeft klauwen en rode gepunte vleugels. Links staat een gekroond meisje met een schaap (eerder een geitebokje) en boven haar verschijnt een versterkte stad met omwallingen en twee figuren.

Het meisje is de prinses, die wordt opgeofferd aan de draak en de twee figuren in de stad zijn haar koninklijke ouders, die bezorgd het verloop van de gebeurtenissen gadeslaan. De scène speelt zich af in een rotsachtig landschap, dat slechts vaag gesuggereerd wordt. De oorspronkelijk blauwe luchtpartij is thans enigszins verkleurd en de bruine grond wordt verlevendigd met enkele zwarte sjabloonmotieven en boompartijen.

Onder de draak, op een groenige grond, is een minuscule visje geschilderd: een verwijzing naar het moeras waarin volgens de legende de draak zou verblijven?

►►
Het vrijgelegde
gedeelte van de
muurschilderingen
met bovenaan
Sint-Joris met de
draak en onderaan
tien deugden
(foto O. Pauwels)

De engel,
die Sint-Joris een
handje toesteeft,
tijdens de
vrijlegging
(foto M. Buyle)

DE VRIJLEGGING

De muren zijn volledig beschilderd, vanaf één meter boven het vloerniveau tot tegen de balken van de zoldering. Op het onderste niveau is de baksteen-imitatieschildering nog aanwezig, die verder onder de muurschildering doorloopt. De vrijlegging was moeizaam, niet alleen omdat het tafereel zich niet op de onderste, maar op een intermediaire verflaag bevond, maar vooral omdat het geheel niet enkel overkalkt, maar eveneens overschilderd was. De oudere baksteenimitatieschildering is gelijkvormig aan deze op de eerste verdieping. Deze schilderlaag bevindt zich op een zorgvuldig aangebrachte en zeer dunne pleisterlaag. De geschilderde voegen zijn er vrij dik opgelegd, zodat ze zichtbaar blijven onder de huidige voorstelling. De vrijgelegde muurschildering werd, ogenschijnlijk zonder nieuwe preparatielaag, over de baksteenimitaties heen geschilderd.

Te oordelen naar de slijtage van de verflaag, moet de muurschildering geruime tijd zichtbaar gebleven zijn. In een onbekende periode werd er een laag olieplamuur over uitgestreken en een zeer dunne laag vermiljoen. Hierop kwamen later groene olieverflagen en enkele witkalklagen. Het vrijleggen kon enkel gebeuren met de scalpel, waarbij de resistente olieplamuur voor de meeste problemen zorgde. Ondanks de talrijke kleine lacunes en plaatselijke slijtage kwam de voorstelling er toch verrassend compleet onderuit.

De muurschildering
tijdens de
vrijlegging
(foto O. Pauwels)

DE CONSERVERINGSBEHANDELING

Alhoewel er tijdens de vrijlegging op sommige plaatsen tegelijkertijd moest gefixeerd worden, was de verflaag nog vrij stevig en adherent. Enkel op plaatsen waar zich natuurlijk geglazuurde groene bakstenen bevonden, waren vaak de pleister- én de schilderlaag verdwenen. Na de vrijlegging werden de vele kleine leemtes ingevuld met een mengsel van kalk, krijt en fijngemalen zand. Retouches werden in aquarel uitgevoerd in de tratteggio-techniek (7). Een eindfixering met paralloid B 74 à 2,5 % in ethylacetaat en ethylalcohol werd met de vernisspuit over het oppervlak verneveld. Deze werkzaamheden namen ongeveer 130 'mandagen' in beslag, waarbij het vrijleggen en het retoucheren ongeveer even lang duurden.

KLEUREN

Het pigment- en bindmiddelenonderzoek werd uitgevoerd door Marina Van Bos en Luc Maes van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium. Van de baksteenimitatieschildering is het wit van de voegen in krijt geschilderd. Op het rood van de bakstenen werd rode lak teruggevonden, eventueel

ANALYSERAPPORT

Marina van Bos

(Fourier Transform Infraroodspectroscopie
FT-IR en gaschromatografie gekoppeld aan
massaspectrometrie GC-MS)

Luc Maes

(Scanning Electron Microscopie SEM)

Janka Sanyova

(microfotografie en SEM EDX van de papieren ster)

Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium

Van de muurschilderingen werden een 13-tal monsters genomen en geanalyseerd. Alle monsters werden eerst geëvalueerd met FT-IR. Uit de bekomen spectra blijkt dat alle monsters, in meer of mindere mate doordrongen zijn met olie. Alvorens de GC-MS analyse uit te voeren, is een gepaste derivatisatie nodig van het monster, al naargelang het om een vet of een mager bindmiddel gaat.

Voor de monsters van Brugge wordt dus telkens ook olie gevonden, maar of het gaat om olie als bindmiddel of om olie van de olieplamuurlaag is, jammer genoeg, niet uit te maken. De verhouding palmitaat/stearaat, die de olie identificeert, bedraagt 1,8 hetgeen wijst op *lijnzaadolie*.

Het FT-IR spectrum van alle monsters toont daarnaast nog onder andere de absorpties van carbonaatgroepen, waarschijnlijk afkomstig van calciumcarbonaat.

1 **groen** (kleed van deugd links onderaan)

Bevat koper, calcium, lood, chloor, silicium, aluminium en ijzer. Waarschijnlijk gaat het hier om *malachiet*, maar zou eventueel kunnen gemengd zijn met *groene aarde*.

Het FT-IR spectrum bevestigt de aanwezigheid van *malachiet*.

2 **goud** (zelfde figuur, op zwarte achtergrond)

Is wel degelijk *goudblad* - verder vinden we wat calcium, lood en chloor.

3 **rood** (van onderliggende baksteenimitatieschildering)

Hoofdzakelijk calcium en silicium, sporen aluminium, chloor, ijzer en kalium. Mogelijk een *rode lak* met eventueel wat *rode aarde*.

Het FT-IR wordt vooral gekenmerkt door een sterk verbrede absorptieband van hydroxylfuncties die kan wijzen op de aanwezigheid van een lak.

4 **wit** (van voegenschildering cfr. 3)

Naast calcium sporen chloor, lood en silicium.

Waarschijnlijk gaat het om (vervuild) *krijt*.

5 **zwart** (van tekstletters op banderol)

Hierin vonden we koolstof, zuurstof, calcium, lood, chloor en sporen silicium. Het gaat hier waarschijnlijk om *koolzwart*.

Na GC-MS analyse werden verschillende aminozuren geïdentificeerd. De respectievelijke concentraties zijn echter zo klein zodat piekintegratie niet mogelijk was en het proteïnebindmiddel bijgevolg niet geïdentificeerd kon worden.

6 **wit** (aflijning tussen de deugden en de Sint-Jorisscène)

Enkel lood kon gedetecteerd worden: *loodwit*.

Na GC-MS analyse werden verschillende aminozuurderivaten geïdentificeerd. Piekintegratie suggereert de aanwezigheid van *caseïne*.

7 **helder rood** (achtergrond van de deugd links bovenaan)

Naast calcium vinden we kwik en zwavel. Het betreft hier dus *vermiljoen*.

8 **helder groen** (van grond onder draak rechts)

We vonden calcium, lood, chloor en koper terug. Het kan hier gaan om *malachiet* of verdigris met loodwit.

Het FT-IR spectrum laat vermoeden dat *malachiet* aanwezig is.

9 **rood** (van bloemen op kleed prinses)

We detecteerden kwik, zwavel, calcium en sporen silicium. *Vermiljoen* en *krijt*.

De relatieve verhouding van de aanwezige aminozuren laat vermoeden dat *ei* aanwezig is (geen onderscheid mogelijk tussen eigeel of eiwit).

10 **blauw** (onder ster aan voeten van de engel)

Hierin vonden we koper, calcium, lood, chloor en sporen silicium. Waarschijnlijk gaat het hier om *azuriet*, *loodwit* en *krijt*. Aminozuurderivaten werden geïdentificeerd. Proteïne-identificatie was wegens de kleine piekoppervlakten niet mogelijk.

11 **oranje** (van daken in de stad bovenaan links)

We vonden lood, calcium en sporen silicium en chloor.

Mogelijk gaat het hier om *krijt* en *menie*.

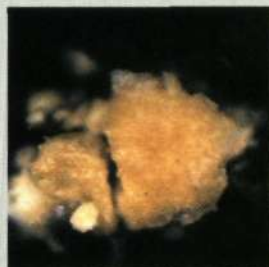
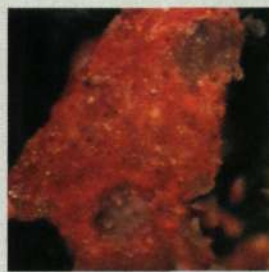
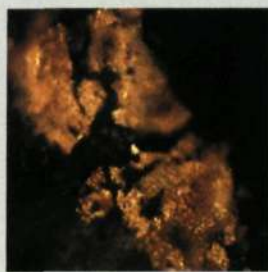
GC-MS analyse laat vermoeden dat *ei* aanwezig is.

12 **bruin** (van nekpertij Sint-Joris)

Bevat hoofdzakelijk calcium en lood, weinig chloor en sporen silicium, aluminium en mogelijk wat fosfor. Geen pigmentnaam kan hierbij worden gesuggereerd.

Het FT-IR spectrum suggereert de aanwezigheid van een *lak*.

In dit monster werden de verschillende aminozuurderivaten geïdentificeerd. Piekoppervlakte-integratie leidde echter tot tegenstrijdige resultaten: bepaalde aminozuurverhoudingen

wijzen duidelijk op *caseïne* terwijl andere aminozuurverhoudingen eerder op *ei* wijzen: mengsel?

13 lichtgeel (op vaandel)

We vonden lood, calcium en chloor. Eventueel *massicot* kan hiervoor in aanmerking komen.

Het monster bevatte waarschijnlijk *eigeel*.

BESLUIT

Krijt, als preparatielaag of eventuele resten van bedekkingsslagen, wordt evenals lood(wit) in de meeste monsters teruggevonden. Chloor komt samen met lood voor (manier van de bereiding of behandeling van het loodwit?).

Groen en blauw zijn op basis van koper (waarschijnlijk azuriet en malachiet).

Rood blijkt vermiljoen te zijn, oranje is loodmenie, lichtgeel is *massicot* en zwart is koolstofzwart. Goudblad werd gebruikt als goudkleur.

De aanwezigheid van een olieplamuurlaag op de muurschilderingen maakt interpretatie moeilijk. Ook bij het blauwe monster (nr. 10), waarvan vermoed werd dat dit het minst met olie zou zijn doordrongen, werd olie aangetroffen.

Voor alle monsters (behalve nr. 2) werd een derivatisatie voor proteïne-identificatie uitgevoerd. Een negatief resultaat kan zowel te wijten zijn aan de afwezigheid van een proteïne bindmiddel als aan een te lage concentratie (niet identificeerbaar met de gebruikte derivatisatietechniek).

Analyse van de papieren ster

De stratigrafie van de lagen werd als volgt vastgesteld:

- gele laag met groen pigment, wit en bruin
- groene laag (groen en wit)
groengeel
- oker
- dunne laag vermiljoen
lijmlaag
- resten van zilverblad
bijtmiddel (?) van het zilverblad
krijt en oker

1	2	6
3	4	
5		

1. Monster nr. 2: goudblad
2. Monster nr. 11: oranje
3. Monster nr. 10: blauw
4. Monster nr. 13: lichtgeel
(foto's Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium)
5. Op de blauwe luchtpartij waren verzilverde papieren sterren gekleefd
(foto M. Buyle)
6. Verzilverde papieren ster met overschilderingen
(foto M. Buyle)

vermengd met rode aarde.

De gebruikte pigmenten voor de Sint-Joris- en deugdentafereelen zijn de volgende: het wit is loodwit, het zwart is koolstofzwart, het helder rood is vermiljoen vermengd met krijt, het groen is malachiet soms met groene aarde erbij, het blauw is azuriet vermengd met loodwit en krijt, het oranje is menie met krijt, het goud is goudblad en het lichtgeel is massicot. Het bruin dat gebruikt is voor de nekpartij en de helm van Sint-Joris en voor de kroon van de prinses is moeilijk identificeerbaar: mogelijk is het een lak.

Het bindmiddelenonderzoek werd bemoeilijkt door het feit dat de ganse muurschildering overdekt was met een olieplamuur (?) en enkele lagen olieverf. Deze olie heeft uiteraard de onderliggende schildering doordrenkt en in alle monsters wordt dus olie teruggevonden. Het bindmiddelenonderzoek wijst ook op de aanwezigheid van verschillende proteïnes: caseïne, eigeel en eiwit (?).

Niet alle pigmenten werden met hetzelfde bindmiddel aangemaakt, zodat we hier kunnen spreken van een mengtechniek: het lichtgeel is bijvoorbeeld

gebonden met eigeel, het loodwit met caseïne, het rood met ei en de bruine lak met een mengsel van ei en caseïne (?). Het gaat hier dus om een temperatechniek, waarbij caseïne en ei alleen of in combinatie gebruikt werden.

De later opgebrachte olieplamuur heeft sommige kleuren gealtereerd en op het oppervlak een onregelmatig vlekkenpatroon gevormd. Verscheidene solventenmengsels werden uitgetest, maar de olie was na al die jaren onoplosbaar geworden. Vooral de felblauwe lucht is door inwerking van de olie verkleurd. Deze prachtige luchtpartij was oorspronkelijk versierd met opgekleefde papieren sterren, die verzilverd waren (8). Er werden twee formaten van deze zespuntige sterren teruggevonden (6,5 en 2 cm diameter) en de hemel was er letterlijk mee bezaaid. Op de plaatsen waar deze 'zilverpapieren' sterren zorgvuldig verlijmd waren, is de originele tint van de bijna turkoois kleurige lucht te zien. We zouden geen olie verwacht hebben onder deze papieren sterren, omdat het papier de doordringing zou tegengehouden hebben, maar het onderzoek wees toch de aanwezig-

De deugd Largitas
of Vrijgevigheid,
tijdens de vrij-
legging. De zwarte
nis is met gouden
sjablonen versierd
(foto M. Buyle)

heid van olie aan. De andere tinten zijn minder verkleurd door de inwerking van de olielaag, alhoewel het algemeen uitzicht wel verdonkerd is.

Het kleed van de prinses, dat zeer fraai is uitgewerkt met rode bloemenrankjes op een witte grond, was bezaaid met kleine zilveren ruitjes, die nu tot zwartgrijze ruitjes geoxideerd zijn.

De rode en zwarte achtergrond van de nissen, waarin zich de deugden bevinden, is afgewerkt met gouden sjabloonmotieven, eveneens in de vorm van een opstaande ruit.

DE LEGENDE VAN SINT-JORIS

De monumentale hoofdvoorstelling stelt de Sint-Jorislegende voor, die doorheen de middeleeuwen en nog lang daarna ontzettend populair was, zowel in de Oosters-Byzantijnse als in onze Westerse kunst. Slechts weinig gegevens uit zijn leven zijn historisch gegronde: Joris was afkomstig uit Cappadocië en was een hooggeplaatst krijgsman onder Diocletianus. Hij bekeerde zich tot het Christendom en stierf als martelaar. De rest is een mooi verhaal, dat tot het rijk van de heiligenlegendes behoort en door Jacopo de Voragine in zijn *Legenda Aurea* van 1290 gedetailleerd wordt beschreven: een stad wordt onveilig gemaakt door een draak, die in het nabijgelegen moeras huist en de stadsbewoners belaaft met zijn dodelijke adem, waardoor veel mensen stierven. Om deze plaag te doen ophouden en de draak gunstig te stemmen, geven ze hem elke dag twee schapen. Wanneer ze bijna door hun voorraad heen zijn, besluiten ze om dagelijks één kind en één schaap te offeren. De veroordeelde kinderen worden door het lot aangeduid maar wanneer het de beurt is aan de koningsdochter, smeekt de koning het volk

haar te sparen en hem acht dagen bedenktijd te geven. Na deze periode wordt het volk, dat zelf al zijn kinderen opgeofferd had, woedend en eist dat ook de prinses aan de draak zou gegeven worden. Met de dood in het hart kleden de koning en de koningin hun dochter in vorstelijke gewaden en met een schaap aan de hand verlaat deze de stad, op weg naar het moeras. Onderweg komt ze Sint-Joris tegen, aan wie ze het hele verhaal vertelt. Deze rijdt spoor-slags op de draak toe en kan het beest met zijn lans doorboren (9).

ICONOGRAFIE VAN DE SINT-JORIS-VOORSTELLINGEN

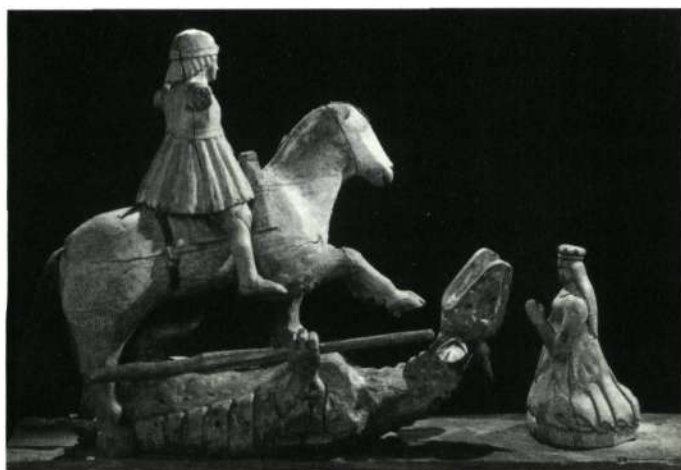
Al in de vroege 6de eeuw is op een Egyptische muurschildering een voorstelling van Sint-Joris aanwijsbaar. Ook in de rotskerken van Cappadocië en op de Byzantijnse iconen wordt dit thema veelvuldig in beeld gebracht. Via de Byzantijnse kunstenaars komt het thema de Westerse iconografie binnen en verschijnt er bijvoorbeeld op de bronzen deuren uit de 12de eeuw van de Dom van Monreale en de fresco's uit de 13de eeuw in de Dom van Genua (10).

Joris wordt voorgesteld als een baardeloze jongeman, meestal met krullend kort haar, uitgedost als krijgsman met lans en schild en een zwaard aan de gordel.

Zijn legende verspreidt zich snel doorheen het avondland, mede door het Sint-Jorisspel dat er vanaf de 14de eeuw wordt opgevoerd. De kruisvaarten geven de devotie een vernieuwde impuls en de veroveringen van Jeruzalem en Antiochië worden aan Joris' hulp toegeschreven. Vanaf de 13de eeuw waren talrijke ridderorden aan Joris toegewijd, die aldus het ideaalbeeld werd van de ridderlijke deug-

► Voorstellingen van Sint-Joris komen voor in gans Europa. Houtsculptuur uit de kerk van Hinnerjoki in Finland (copyright Museovirasto)

► Muurschildering uit de 15de eeuw, maar zwaar overschilderd, in de kerk van Bagnot in Frankrijk (foto Imprimeries de Champagne)

den. Ook burgerbroederschappen, waaronder vooral schuttersgilden, kozen hem als patroon. Hij was tevens de patroon van landen als Engeland en van steden als Ferrara en Genua en werd uitgebeeld op strategische verdedigingspunten van een stad, vooral op stadspoorten. Hij werd aangeroepen tegen pest,

Vrijgevigheid, de Wijsheid en de Nederigheid, rechts de Rechtvaardigheid, het Geduld, het Geloof, de Hoop en twee moeilijk ontcijferbare opschriften (*Caritas* en *Misericordia*?).

De middeleeuwse praktijk om morele concepten voor te stellen als personificaties gaat terug tot de klassieke traditie. Er bestonden twee types naast elkaar: de dynamische voorstelling van de psychomachie, het gevecht tussen deugden en ondeugden als uiting van de strijd binnen de menselijke ziel en de statische voorstelling van deugden als personages, herkenbaar aan hun attributen (11).

In de 5de eeuw treffen we in het Egyptische El Bagawat al een muurschildering aan met de Vrede en de Rechtvaardigheid. In de vroegchristelijke kunst worden de deugden als vrouwenfiguren in klassieke gewaden geschilderd, met uitzondering van de Sterkte die een wapenrusting draagt.

De deugden komen in de plastische kunst in diverse composities voor en ze getuigen van de bijzondere vaardigheid van de middeleeuwse mens om verschillende uitbeeldingen van eenzelfde thema te verzinnen. Het motief komt voor in alle kunstvormen: miniatures, sculpturen, muurschilderingen, toegepaste kunsten. Binnen de reeks van deugden heerst een ingewikkelde hiërarchie, zoals bijvoorbeeld in Hitda van Meschede's Evangelieboek: bovenaan prijkt de *Caritas*, daaronder *Fides* en *Spes* en als basis de *Humilitas*, de Nederigheid, basis van alle deugden.

Traditioneel worden de deugden ingedeeld in theologische en kardinale deugden: Geloof, Hoop en Liefde behoren tot deze eerste groep, terwijl Voorzichtigheid, Rechtvaardigheid, Sterkte en Matigheid de vier kardinale deugden zijn.

Van deze deugden worden er nog andere afgeleid zoals het Geduld, de Gehoorzaamheid, de Vrijgevigheid, de Vrede, de Barmhartigheid,...

Doorheen de tijden en dus ook in de middeleeuwen werden de deugden bijna altijd door vrouwenfiguren voorgesteld. In de Italiaanse kunst van het Trecento en het Quattrocento zijn verschillende voorstellingen van deugden bewaard gebleven:

in 1402 schildert Taddeo di Bartolo de theologische en kardinale deugden in het *Palazzo Pubblico* te Siena. Op de bronzen deuren van het Florentijns baptisterium verschijnen acht deugden, gemaakt door Andrea da Pontedera in 1330, terwijl Andrea Orcagna in 1359 op het Tabernakel in de Orsanmichele van dezelfde stad de deugden in marmer sculpteert.

Op miniatures wordt Sint-Joris veelvuldig afgebeeld, zoals hier als randversiering in de Anjoubijbel, fol. 51r, bewaard in het Groot Seminarie te Mechelen (copyright ACL Brussel)

lepra, syfilis, gifslangen en heksen en sinds het einde van de 14de eeuw opgenomen bij de veertien Noodhelpers, een uitgelezen groep van populaire volksheiligen.

Sint-Joris wordt ofwel staand ofwel te paard voorgesteld. Dit paard is meestal een witgrijze appelschimmel. De hulp van God bij het gevecht wordt gesymboliseerd door de afbeelding van God zelf of van de goddelijke vinger of nog door het kruis op schilden en vaandels. Geïnspireerd op de scènes van het Sint-Jorisspel is er soms een engel die een zegekrans, een kroon of een helm aanbrengt. De engel die Sint-Joris een handje toesteeft bij het doorboren van de draak, is een iconografisch unicum dat we voorlopig nergens anders terugvonden. Ook de duivel die uit de draak opstijgt, is een originele voorstellingswijze.

DE DEUGDEN

Van de tien deugden die hier geschilderd zijn, konden we de meeste identificeren door het opschrift boven hun hoofden: links van de muurnis de Sterkte, de

Reeks van deugden
rechts van de nis in
de Spinolarei:
bovenaan
Iustitia (?), Patientia
en Fides, onderaan
Spes, Caritas en
Misericordia (?)
(foto M. Buyle)

Aquareel door
Camille Tulpinck
van de Fortitudo
met draak, toren en
pijl in de
Vlamingenstraat 43
(K.M.K.G. Brussel)

Deze deugdenvoorstellungen kwamen zowel in religieuze als in burgerlijke gebouwen voor. In het *Castello* van Masnago bevolken statige levensgrote figuren de muurvlakken (12). Sommige deugden zijn vergezeld van ondeugden. Deze zijn op dezelfde wijze voorgesteld en zijn slechts door hun attributen van de deugden te onderscheiden, alsof men hiermee wilde aantonen dat beide erg dicht bij elkaar liggen en dat elke mens in vrijheid zijn eigen gedrag kan kiezen. Omdat de deugdenvoorstellungen in de profane architectuur niet worden verbonden met religieuze verwijzingen naar hemelse beloningen of helse straffen, en omdat de mens vrij is om zijn eigen moraliteit te bepalen, passen deze taferelen perfect in een burgerlijk iconografisch denken. Ze komen er in twee contexten voor: enerzijds in audiëntievertrekken, binnenpleinen, gerechtshoven en administratieve ruimtes (13) en anderzijds in triomfscènes zoals op het portret van Federigo da Montefeltre en zijn vrouw Battista Sforza (14), waar de deugden achterop de triomfwagens meerijden.

Heel duidelijk worden de deugden met de “verburgerlijkte” maatschappij in verband gebracht op de grote 14de-eeuwse muurschilderingencyclus in het Palazzo Pubblico te Siena, waar Ambrogio Lorenzetti de *Allegorie van de goede en van de slechte regering* op de muren penseelde, waar de deugden

als morele waarden en als leidraad fungeren voor een goed en eerlijk staatsbestel (15).

In de benedenerk van de San Francescokerk te Assisi zijn de deugden wel in een christelijke context geplaatst: we zien bijvoorbeeld de *Prudentia* (Voorzichtigheid) met een spiegel als teken van zelfkennis en een dubbel gezicht en de *Castitas* (Kuisheid) in een gesloten torengedebouw boven de stad (16). Toch is het wel opvallend dat de deugden van de christelijke levensstijl juist dezelfde zijn als deze van de nieuwe burgermaatschappij van de late middeleeuwen. Het enige verschil is dat de profane voorstellingen de mens de vrijheid geven om zijn eigen gedragscode te bepalen en dat de verantwoordelijkheid volledig bij hem ligt.

In de Vlamingenstraat 43 te Brugge zijn naast de schouwmantel twee grote deugdenfiguren geschilderd. Deze 15de-eeuwse personificaties van de *Fortitudo* (Sterkte) en de *Temperantia* (Matigheid) zijn traditioneel voorgesteld als welgestelde vrouwenfiguren met de gewone attributen: toren, draak en pijl voor de *Fortitudo* en een breidel en pijl voor de *Temperantia*.

De Brugse voorstelling van de Spinolarei is op bepaalde punten afwijkend van de gebruikelijke iconografie: de deugden zijn hier geen vrouwen-

Spes,
Magnanimitas,
Temperantia en
Iustitia als deugden
voor een goede
regering: Hoop,
Grootmoedigheid,
Matigheid en
Rechtvaardigheid
op een fresco van
Ambrogio
Lorenzetti in het
Palazzo Pubblico te
Siena

maar mannenfiguren. Ook dragen ze geen attributen, maar wel een tekstbanderol waarop de betreffende deugd in een vierregelig Middelnederlands rijm bezongen wordt. In sommige manuscripten troffen we wel bepaalde deugden aan die ook als mannen voorgesteld zijn, maar nooit het volledige gezelschap zoals hier. In de *Anjoubijbel* van het midden van de 14de eeuw, bewaard in het Grootseminarie te Mechelen, zien we op folio 3v een tronende Robert I van Anjou, koning van Napels, vergezeld van vier kardinale en vier koninklijke deugden, tesamen met hun letterlijke 'tegenvoeters', de ondeugden. Twee deugden zijn als mannen voorgesteld, waaronder de *Fortitudo* als een naakte figuur met een leeuwehuid als mantel. De *Bibliothèque Nationale* van Parijs bezit eveneens een manuscript van circa 1400 (17), dat de zeven ondeugden of hoofdzonden in beeld brengt: ook hier zijn enkele als mannen afgebeeld.

Tot hertoe troffen we echter geen enkele voorstelling aan in de kunst, waarbij alle deugden als mannen in beeld gebracht worden.

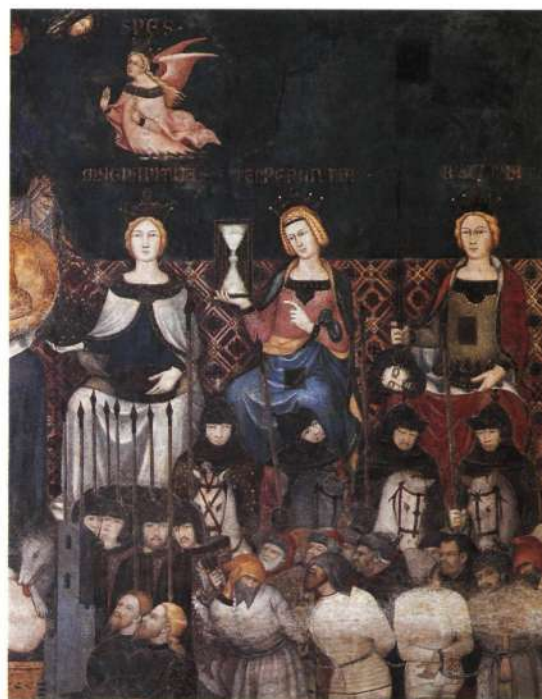
DATERING

De Meester van de Spinolarei is voorlopig nog anoniem, maar er kan op de niet-vrijgelegde muurvlakken nog een signatuur of een datering tevoorschijn komen. Stilistisch en schildertechnisch is het duidelijk dat de schilder van de disparate bakstenen uit de 'schouwpuuzel' en de meester van de Sint-Joris-schildering dezelfde zijn. Het is éénzelfde schilder-techniek, hetzelfde kleurenschema en ook de tekening van gezichten en handen is volledig gelijkvormig. Voorlopig zijn we aangewezen op kenmerken van stijl, kostuum en wapenrusting om de voorstelling in de tijd te situeren.

De houten Sint-Jorisfiguur van Jacob de Baerze op het retabel van 1390-96 (18) draagt hetzelfde type van wapenrusting met de verbrede borstpartij en de smalle heupen, maliën als nekbescherming, de puntige bacinethelm met vizier, de beenplaten en puntige schoenen met cirkelvormige sporen.

Een gelijkaardige wapenrusting zien we op de koperen grafplaat van Jan en Gerard van Heers, gedateerd in het midden van de 14de eeuw (19). We zien hier ook het versierde wapenkleed met de lage gordel en de beenplaten met afgeronde kniestukken.

De Sint-Joris op de Brugse muurschildering draagt een rijk geborduurd bovenkleed met rode rankwerkmotieven, verwant qua tekening aan het kleed van de prinses en bezaaid met Sint-Jorisschilden: rood kruis op blauwe grond met motieven (niet goed bewaard).

Typisch zijn de lage gordel en de veters waarmee het kleed wordt dichtgesnoerd. Het zwaard zit nog in de schede en rechts bemerken we het gevest van een dolk of steekmes. Het zadeldaken is rijk versierd met zwarte dubbele adelaars op rode grond en ook het rode getuig van het paard is prachtig uitgewerkt met een klein Sint-Jorisschildje op de paardekop. De staart van het dier is in een sierlijke knoop gevlochten. Het vaandel met nogmaals een kruis-schild is plastisch uitgebeeld. Sint-Joris draagt een schild met een groot rood kruis, dat aan de zijanten is uitgeschulpt.

Prudentia,
de Voorzichtigheid
met dubbel aan-
gezicht, passer en
spiegel op Giotto's
gewelfschilderingen
in de San
Francescokerk te
Assisi

Robert van Anjou
omringd door vier
kardinalen en vier
koninklijke deugden
in de Anjoubijbel,
fol. 3v
(copyright ACL
Brussel)

De prinses draagt een rijk geborduurd aansluitend bovenkleed op een donkergroen brokaten onderkleed. De mouwen zijn nauw aansluitend en komen tot over de handen. Aan haar voeten heeft ze elegante schoenen *à la poulaine*, een licht schoeisel met uitlopende punten. De koningin, die vanuit de stad toekijkt, is getooid met timpeletten, een typische haardracht waarbij het haar naast de oren wordt gevlochten. Deze klederdracht zien we bijvoorbeeld op een miniatuur in het handschrift *Poésies de Guillaume de Machaut* (20), gedateerd rond 1370. Ook de vorm van de huisjes met licht doorhellend zadeldak en de bomengroepjes met dunne stammen zijn aan de Brugse voorstelling verwant.

De figuren van de deugden dragen allerlei hoofddeksels, gaande van mutsen tot tulbandvormige hoeden. Deze vinden we vaak op miniaturen en in de beeldsnijkunst terug, en dan meestal op afbeeldingen van profetenfiguren. De deugden met hun banderollen doen trouwens ook in hun algemeen uitzicht aan profetenvoorstellingen denken (21).

Vergelijkbaar zijn de profeten van André Beauneveu in het psalter van Jean de France, hertog van Berry (circa 1384-87) (22). Ook het type kronen, zoals gedragen door de prinses en haar koninklijke ouders, vinden we hier terug. Verwant zijn eveneens de profeten van het Brusselse stadhuis (1404-1405) door de Meester van het Hakendoverretabel (23).

Dit type van profetenfiguren met gelijkaardige mutsen zien we ook in de modellenboeken, zoals dat uit Bohemen uit het begin van de 15de eeuw (24). Dergelijke modellenboeken werden veeldvuldig door de schilders gebruikt.

Al deze elementen verantwoorden een datering tussen 1380 en 1400, die verfijnd kan worden door gegevens op de nog niet vrijgelegde muurschilderingen op de andere muren of met zekerheid bepaald als er ergens een datering wordt gevonden.

STIJL

De kunst van de late 14de eeuw in West-Europa wordt gekenmerkt door de Internationale Stijl, die eigenlijk een voortzetting was van de hoofse hooggotiek van vóór 1300, en doet zich onder twee vormen voor: een verfijnde, maniëristische en weke versie enerzijds en een meer realistische tendens anderzijds. De diverse problemen in deze periode, zoals de Honderdjarige Oorlog tussen Frankrijk en Engeland (1336-1453), het Westers Schisma, de opeenvolgende pestepidemieën die de Europese bevolking decimeerde, het aanhoudende voedseltekort, de hongersnood, tesamen met een verandering in het Westers denken en de godsdienstbeleving, de geleidelijke achteruitgang van de adel en de opkomst van een zelfbewuste handelsburgerij hebben het wereldbeeld gewijzigd. Misschien hebben al deze maatschappelijke factoren de realistische tendenzen in de kunst bevorderd en versneld. Het is in elk geval een feit dat de weke vorm van de internationale gotiek in bepaalde streken geen ingang vond: het Italiaanse Trecento had reeds interesse betoond voor een meer realistische ruimte- en figurenweergave, met Giotto als grondlegger van deze 'nieuwe' kunst en ook in de Zuidelijke Nederlanden bestond er een typisch Vlaams 'realisme', wars van elke invloed van de weke Internationale Stijl. Melchior Broederlam is hiervan één van de belangrijkste exponenten, met bijvoorbeeld de geschilderde luiken van het Passieretabel, vervaardigd te Ieper op het einde van de 14de eeuw en nu in de *Musée des Beaux-Arts* te Dijon. Ook in andere kunststukken is deze realistische tendens waarneembaar.

Vanaf 1380 bestond er toch een zekere mate van stabiliteit, waarbij de macht van de stedelijke burgerij gestadig toenam. Tenslotte was Vlaanderen in deze periode een economische grootmacht. In 1400 was Gent, na Parijs, de grootste stad van Europa en Brugge was een bloeiende handelsmetropool, de draaischijf van de wereldhandel met een grote verte-

Bacinethelm met
puntig vizier,
typisch voor de
14de-eeuwse
wapenuitrusting

Twee profeten-
figuren met mutsen
uit het modellen-
boek van Bohemen

genwoordiging van buitenlandse handelsmissies. Brugge en de andere Vlaamse en Brabantse steden herbergden binnen hun muren een kapitaalcrachtige burgerij die kunstwerken, zelfs zeer kostbare, kon bestellen: een verlucht handschrift, fraai versierde meubelstukken, wandtapijten of, zoals uit deze ontdekking blijkt, een volledig beschilderd vertrek in schitterende rijke kleuren. Het bezit van een dergelijk kunstwerk verhoogde het prestige van de eigenaar ervan. Het is in deze context dat we de muurschildering van de Spinolarei moeten bekijken: het beschilderd vertrek diende waarschijnlijk als ontvangstruimte voor belangrijke gasten, die door deze aankleding in gunstige zin geïmponeerd werden.

Zoals ook de onderzoekers van het Studiecentrum Vlaamse Miniaturisten van Leuven opmerkten in hun studie *Naer Natueren Ghelike* (25), is de tweede

helft van de 14de eeuw "nog steeds een witte vlek in de kunsthistorische literatuur". Verkeerdelijk werd deze periode beschouwd als een tijd van onvolwaardige kunstgewrochten met een nauwelijks belangrijke schildertraditie, alsof de Vlaamse kunst uit het niets ontstaan was met de gebroeders Van Eyck. Dit is echter niet het geval. Vanaf 1350 ontwikkelt zich in onze streken wel degelijk een hoogstaande artistieke produktie, aangeduid met de term *Pre-Eyckiaans Realisme* (26), waarvan de miniatuurkunst ongetwijfeld de best 'vertegenwoordigde' kunstvorm is.

Als kenmerkende eigenheden worden het streven naar een zeker naturalisme en de interesse voor het individuele en het stoffelijke aangehaald.

Van paneel- of muurschilderingen uit die periode is weinig bewaard, maar de kwaliteit van een werk als dit kan alleen maar de stelling bevestigen dat er toentertijd al een stevige schildertraditie bestond.

Typisch voor dit realisme in de Brugse muurschildering zijn de plastische weergave van het paard van Sint-Joris, de schildering van de stad, de gedetailleerde weergave van kledij en wapenrusting en de geïndividualiseerde personages. Het monumentaal paard van Sint-Joris is niet één van die 'houten' paarden uit vroegere voorstellingen, maar een dier van vlees en bloed, nerveus en bang bij de aanblik van het schrikwekkende monster. De stad is een schuchtere poging tot realistische weergave, waarbij toch de essentie van omwallingen, verdedigings-torens, poorten, schietgaten en beschermde huizen binnenin is gesuggereerd. Het grootste realisme bemerken we in de personages en de kostuums. Sint-Joris is niet meer de geïdealiseerde jongeman, maar een al wat oudere ridder met opmerkelijke detaillering in het gelaat. Zelfs de rimpels naast zijn ogen zijn geschilderd. Het realisme gaat hier zo ver dat we bijna aan een portret zouden denken, wat niet onmogelijk is. De adel en de rijke burgers identificeerden zich maar al te graag met deze heilige, die verheven idealen van moed en zelfopoffering incarneerde. In een groepsportret van 33 leden van de Boogschuttersgilde in aanbidding voor Sint-Joris van circa 1494 is de heilige afgebeeld met de trekken van Filips de Schone. De boogschutters wilden op die manier hun loyaliteit ten opzichte van hun vorst gestalte geven (28).

De figuren van de deugden zijn nog het meest opvallend personages van hun tijd. Met hun geïndividualiseerde types, gelaatsuitdrukkingen en eigentijdse kledij zijn ze werkelijk uit het leven gegrepen en op die manier levendige exponenten van het pre-Eyckiaans realisme.

Het thema van de deugden leeft voort in de renaissance: Prudentia, de Voorzichtigheid op de 16de-eeuwse muurschilderingen in het huis Sint-Jakob-in-Galissiën in de Antwerpse Braderijstraat 12-16 (copyright ACL Brussel)

De prinses op de muurschildering van de Spinolarei (foto O. Pauwels)

ICONOGRAFISCHE THEMA'S

Het is natuurlijk voorbarig om nu reeds de voorgestelde thema's te duiden, omdat we geen idee hebben van wat er zich op de andere muurvlakken bevindt. Een combinatie van deugden en van de legende van Sint-Joris past uiteraard binnen de grotere thematiek van de strijd van elk individu tegen het kwaad, gesymboliseerd door de deugden en door Sint-Joris' strijd tegen de draak als verpersoonlijking van het Kwaad. Deze symboliek wordt nog eens beklem-

De versterkte stad waarin de koning en de koningin toekijken (foto O. Pauwels)

toond door de tegenstelling tussen de helpende engel enerzijds en de duivel die de draak verslaat anderzijds. Rechts van de voorstelling, maar niet meer goed zichtbaar, zien we een soort grot, waarin zich nog wezens schijnen te bevinden. Op sommige miniaturen troffen we drakenholen aan, waaruit soms klein draakjes tevoorschijn komen. Dit is onder andere het geval in de *Très belles heures de Jean, Duc de Berry* door de gebroeders van Limburg (29): Sint-Joris, die juist de draak verslagen heeft, slaat geen acht op de twee kleine drakenjongen, die er vrij onschuldig uitzien. Een kleine wenk dat het kwaad niet zo gemakkelijk uit te roeien is?

De thematisch meest aan de Brugse verwante voorstelling vonden we in het kasteel Fenis te Aosta, waar op het binnenplein muurschilderingen uit 1380-1398 bewaard zijn (30). De muurschildering met Sint-Joris en de draak is er gecombineerd met een fries van *Diz et proverbes des sages*: wijze mannen dragen er banderollen met vierlijnige gedichten. Het zijn dichters uit de oudheid, personages uit de bijbel en middeleeuwse geleerden. De gedichten die ze dragen zijn soms niet eens van de auteurs waarmee ze geassocieerd worden. De namen van de mannen zijn eveneens boven hun hoofd geschreven. De meesten zijn twee per twee gerangschikt en naar elkaar toegewend. Ze staan op een grond met bloemen en vóór een gesjabloneerde achtergrond. Ook de Sint-Jorisvoorstelling vertoont veel gelijkenis: de luchtpartij was ook hier oorspronkelijk blauw; het paard heeft een rood zadeldeken; de prinses in een rood kleed heeft ook lange aansluitende mouwen die over haar hand vallen; het paard is, zoals traditioneel, een witgrijze appelschimmel. Zowel de deugden als de Sint-Joris zijn, ook lange tijd daarna, populaire thema's gebleven. In het Brugse Gruuthusemuseum treffen we een 15de-eeuwse kist aan, een offerandeschotel van dezelfde tijd en een 17de-eeuwse buffetkast, alle met Sint-Jorisvoorstellingen. Zeer talrijk zijn de sculpturen die deze heilige verbeelden, met als hoogtepunt het Sint-Jorisretabel van Jan Borman uit de 15de eeuw (31). In het begin van de 15de eeuw werd in de Brusselse Zavelkerk een Sint-Joris geschilderd in een muurnis. Hij is hier zonder paard en doorboort de draak (het tafereel werd overschilderd in 1867, maar is nog bekend door een aquarel van Camille Tulpinck uit het begin van de eeuw) (32). Deugden op muurschilderingen zijn ook later in de renaissance zeer geliefd. In de Braderijstraat 12-16 te Antwerpen zijn monumentale vrouwelijke figuren geschilderd, die de deugden voorstellen met hun attributen. Ook in Brugge bleef dit een geliefd thema voor burgerwonen: het huis *De drie goddelijke deugden*

Sint-Joris met de draak op een miniatuur van circa 1410 in de Très Belles Heures de Jean, Duc de Berry, fol. 167 r, door de gebroeders van Limburg, bewaard in The Cloisters te New York

in de Cordoeanierstraat 11 verbeeldt de hogergenoemde deugden op een boogveldreliëf (17de eeuw?). Hetzelfde thema vinden we op een huis in de Molenmeers 30. Maar uiteindelijk blijft het wachten op de verdere vrijlegging van het geheel, om een overzicht te krijgen van de volledige iconografische thematiek van dit vertrek.

BESLUIT

Deze zeer monumentale en goed gestructureerde compositie getuigt van een hoogstaande schildertraditie. Het geheel moet bijzonder rijk geweest zijn. Als de bakstenen uit de 'puzzel op de schouw' deel uitmaakten van een schildering op de vierde muur van dit vertrek, moet dit een kleurrijk geheel geweest

DE MUURSCHILDERING IN HAAR LITERAIRE CONTEXT

**M. Vandermaesen,
Werkleider Rijksarchief Brugge**

Zelden wekte de ontdekking van middeleeuwse muurschilderingen in een woning zoveel begeestering en verwachtingen. Zowel de kwaliteit van de reeds vrijgelegde afbeeldingen als de omvang van de muuropervlakte die nog op behandeling wacht verantwoordt dit enthousiasme. Nog onlangs werd immers vastgesteld dat in burgerwoningen weinig schilderingen bewaard zijn, of tot nu toe bekend zijn geworden. Intussen groeit het besef dat een systematisch onderzoek bij elke verbouwing van een historisch pand een noodzaak is.

Tal van disciplines zijn betrokken bij het onderzoek van voorliggend materiaal. Het zwaartepunt ligt uiteraard bij de zuiver kunsthistorische en materieel-technische benadering. Aangezien de muurschilderingen voorkomen in een burgerlijk woonhuis moet echter ook aandacht worden geschonken aan de sociale, economische en kulturele omgeving van de bewoners. Vragen naar de geschiedenis van de woning en van haar bewoners, de picturale symboliek, middeleeuwse esthetica, religieuze beleving en didactiek in het dagelijkse leven, enzoverder vergen een antwoord.

Hierbij aansluitend zal naar de mogelijke identiteit van de schilder moeten worden gepeild. Men vergeet immers niet dat in de middeleeuwen schilders actief konden zijn zowel in de paneelschilderkunst, muurschilderkunst als in het kwalitatief hoogstaand polychroom decoratief werk. Stijlkritisch en schilderteknisch onderzoek of, in het beste geval, een signatuur zullen wellicht aanwijzingen geven over de tot nu toe anonieme schilder.

We herhalen dat wellicht het volledige muuropervlak van de ruime kamer met schilderingen is bezet. Het reeds blootgelegde muurgedeelte is hier slechts een fractie van. Het toont in zijn bovenste helft een Sint-Joris te paard en in gevecht met een draak. Hieronder bevindt zich een nis met aan beide zijden de symbolische afbeelding van een aantal deugden. Elke deugd

wordt voorgesteld door een mannenfiguur in busteformaat, opgesteld in een nis en in halfprofiel, met erboven een schriftelijke identificatie van de betrokken deugd. Dwars over de figuren heen werd een banderol aangebracht met vierregelige rijmtekst die telkens toepasselijk wordt geacht voor de opgeroepen kwaliteit.

Nu reeds mag aangenomen worden dat het gekende gedeelte van de muurschildering een stichtelijk-belerende bedoeling bezat. De continuïteit van de religieuze beleving werd aldus ook voortgezet buiten de kerkelijke gebouwen.

In het aanvangsstadium van het onderzoek kunnen vooralsnog slechts voorlopige besluiten of veronderstellingen geformuleerd worden. Onze bijzondere aandacht gaat uit naar de transscriptie van de aangebrachte teksten en legenden, en naar de didactische en esthetische waarde die de middeleeuwse mens hechtte aan de 'versiering' van een woonhuis.

Een zo nauwkeurig mogelijke datering van de schildering zal onder andere afhankelijk zijn van de paleografische analyse van de tekstbanderollen. Een vergelijkende schriftstudie is nog aan de gang zodat besluiten hier voorbarig zijn. Toch valt bij een eerste benadering de gelijkenis op met het gotische boekschrift van het einde van de 14de en het eerste kwart van de 15de eeuw. Deze periode wordt tevens gekenmerkt door de bloei van de miniatuurkunst in de Zuidelijke Nederlanden. Het herkennen van de teksten zelf wordt zeer bemoeilijkt door de beschadiging van zins-, woord- en letterdelen. Eens zover volgt het onderzoek naar een mogelijke literaire inspiratiebron.

Sint-Joris behoort tot de meest vereerde heiligen van de middeleeuwen. Over hem is echter weinig met historische zekerheid bekend. De meeste details uit zijn leven behoren tot het rijk van de legende. De strijd met de draak duikt pas later op in de Sint-Jorisvoorstellingen. Dit motief is trouwens gemeenschappelijk aan enkele andere heiligen, zoals bijvoorbeeld Sint-Michiel.

In werkelijkheid gebruikt de middeleeuwer hier een allegorie om de strijd tussen goed en kwaad uit te beelden. In latere eeuwen werd Sint-Joris het symbool van de strijd bare christen die de Kerk (koningin, bruid, maagd) tegen de helse draak verdedigt.

Het tafereel met Sint-Joris krijgt als het ware een logisch vervolg met de afbeelding van een aantal deugden er net onder. Voor de toeschouwer bevinden zich links van de deuropening *Fortitudo* en *Largitas*, en eronder *Sapientia* en *Humilitas*; rechts van de deur *Iustitia* (?), vervolgens *Patientia* en *Fides*, en hieronder *Spes*, *Caritas* en (vermoedelijk) *Misericordia*.

Het belang gehecht aan de deugd stelde op een traditie die niet zozeer terugging op enkele schaarse voorbeelden in de Bijbel, dan wel op de Griekse denkers van de Stoa. Sinds Plato is een nadere bepaling in vier hoofddeugden gangbaar geworden: wijsheid, moed (of sterkte), bezonnenheid (of voorzichtigheid), en rechtvaardigheid. Dit werd verder uitgewerkt in de vroeg-christelijke literatuur. De scholastiek benoemde dit viertal natuurlijke deugden als kardinaal, en plaatste hierboven, onder invloed van Paulus, de drie bovennatuurlijke of goddelijke deugden, namelijk geloof, hoop en liefde. Men stelt dadelijk vast dat te Brugge niet zeven, dan wel tien 'deugden' of kwaliteiten worden opgevoerd. Bovendien onderging ook de naamgeving een aanpassing. De voorkomende selectie houdt wellicht verband met het iconografisch programma dat opdrachtgever en kunstenaar voor ogen hadden. Een aanwijzing hiertoe vindt men in de bijzondere opstelling van de *Patientia*, de *Verduldigheid* (naamgeving op het banderol). Alleen deze figuur kijkt de toeschouwer frontaal aan. Het verband tussen deze eigenaardigheid en de oude 16de-eeuwse benaming van het woonhuis als *De Patience* is waarschijnlijk. Verder archivalisch onderzoek zal uitwijzen of de naam ook in 15de-eeuwse bronnen voorkomt.

De middeleeuwer hanteerde graag allegorische voorstellingen van abstracte begrippen, waaronder de deugden. De Spaanse dichter Aurelius Prudentius (348-410), auteur van de *Psychomachie*, dit is de strijd om de menselijke ziel tussen de christelijke deugden en de heidense ondeugden, lag mede aan de oorsprong van deze traditie.

Personificaties van deugden komen in de beeldhouwkunst veelvuldig voor in kerkgebouwen (vloeren, portalen), doch ook als versiering van wereldlijke openbare gebouwen. Onder de vorm van muurschilderingen in een woonhuis vermelden we, ook weer te Brugge, een gekende 15de-eeuwse afbeelding van de *Fortitudo* (de Sterkte) en de *Temperantia* (de Matigheid) aan weerszijden van een schouw.

De deugdevoorstelling in het huis aan de Spinolarei te Brugge wijkt echter volkomen af van het gangbare model. Vooreerst overtrad men blijkbaar één der grondregels van de iconografie der deugden, namelijk het gebruik van vrouwenfiguren, terwijl hier tien mannen die rol overnemen. Bijzonder weinig uitzonderingen op die regel zijn gekend. Bovendien draagt, bij eerste

onderzoek, geen van de afgebeelde deugden enig attribuut. Dit stemt tot nadenken. Wijst het aanbrengen van de rijmteksten op een toegeving van de kunstenaar of van zijn opdrachtgever aan een zekere 'gemakzucht'? De huisbewoners werden immers niet meer tot interpretatie van de geattributeerde figuren gedwongen. Hiertegenover staat dan weer de uitdrukkelijke identificatie boven elke nisopening. Bovendien steunde de voorstelling der deugden op een eeuwenoude en dogmatische traditie en was zij dermate ingeburgerd in de dagelijkse leefwereld dat misverstanden uitgesloten waren.

Het moraliteitsdenken en het hierin vervatte thema van het deugdelijk leven kwamen vanaf de 15de eeuw ook uitgebreid aan bod in de literaire productie van de rederijders. De oudst bekende kamer van *retorike* te Brugge was die van *De Heilighe Gheest* (1428). Met de steun van de Bourgondische hertogen kenden dergelijke kamers vanaf het midden van die eeuw een grote bloeiperiode.

Van bij de aanvang van deze literaire vernieuwing bekleedden de Deugden een belangrijke rol in de toneelstukken en in de dichtkunst der rederijders. Hier denken we bijvoorbeeld aan de bekende eerste *Bliscap van Maria* waarin het zogenaamd *Dispuut der Deugden* wordt opgevoerd. Hierin treden goddelijke eigenschappen als allegorische personages op, meer bepaald als "dochter" van God.

In de tweede helft van dezelfde eeuw was het heiligenspel *Spel van Sanct Jooris* hier bekend. Het thema van de zegevierende Sint-Joris was dus evenmin ver weg.

In de meer eigen genres van het rederijkerstoneel blijkt het didactisch-argumentele karakter, gekenmerkt door het veelvuldig gebruik van allegorische personificaties van abstracte begrippen. Het hoofdgenre in de retorische dramatiek zal uitgroeien tot de moraliteit of het spel van zinne. Op weg naar zijn eindbestemming in het hiernamaals en bij God moet de mens zich in een vroom en deugdzaam leven voorbereiden op de dood. De verbeelding van deze moraal bereikte haar hoogtepunt in *Den Spyghel der Salicheyt van Elckerlijc*, daterend uit het midden of de tweede helft van de 15de eeuw. Centraal staat ook hier de rol van de *Duecht* die als enige kwaliteit Elckerlijcs ziel vergezelt wanneer die door een engel naar de hemel wordt gedragen.

We menen dat zover duidelijk is dat de thema's behandeld in de tot dusver blootgelegde muurschildering een vertrouwd element waren in de 15de-eeuwse intellectuele en culturele leefwereld van de gegoede Brugse bevolkingsgroep. Men kan hoopvol uitkijken naar het vrijmaken van nieuwe panelen en commentaar-teksten die onze perceptie van dit middeleeuwse milieu slechts kunnen versterken.

zijn: een helderrode achtergrond op de ene muur en een blauwe grond op de andere muur, beide opgehoogd met details in goudblad en opgekleefde zilveren sterren.

Dergelijke schilderijen in Brugse woonsten van de 14de en 15de eeuw waren zeker niet uitzonderlijk, al is een dermate goed bewaarde totaalbeschildering voorlopig wel uniek. In de Brusselse Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis bewaart men een laat-gotische Brugse schouwschildering met de Boodschap aan Maria. Voornoemde muurschildering met de deugden in de nabijgelegen Vlamingenstraat kadert in dezelfde geest. Het zijn hoogstaande produkten van de 15de-eeuwse muurschilderkunst in Brugge. In een woonhuis in de Westmeersstraat 86 tenslotte zijn restanten van een Geboorte van Jezus bewaard (33).

Iconografisch zijn voorlopig twee verschillende thema's zichtbaar, de deugden en Sint-Joris, beide exponenten van de strijd tussen goed en kwaad en goed kaderend in de moraliserende strekking van die tijd. Het valt op dat de deugd van de *Fortitudo*, de Sterkte of de Moed in de brede betekenis van het begrip, belangrijk wordt geacht. De tekstbanderol en het opschrift van deze deugd zijn in een iets groter lettertype gesteld.

Schildertechnisch is deze muurschildering, die we voorlopig situeren tussen 1380 en 1400, van grote kwaliteit. Artistiek is het beslist een hoogtepunt als we het vergelijken met de – weinige – andere restanten van muurschilderkunst in burgerlijke gebouwen. Het is een monumentale en evenwichtige opgebouwde voorstelling, met veel vaardigheid gepenseeld.

Toeschouwers
kijken naar een
geschilderde
Dodendans met
lange tekstonder-
schriften, detail uit
het Retabel van
Saint-Omer van
Simon Marmion,
nu in Staatliche
Museen te Berlijn

Voor het paard en de stad, die de compositie beheersen, zijn meesterlijk weergegeven en de personages zijn met veel aandacht voor realistische kostuumdetails uitgewerkt. Ook de gezichten zijn persoonlijk uitgewerkt, met veel zorg voor kenmerkende details van de fysionomie. Het zijn de schilders van dit hoge niveau, vertegenwoordigers van het pre-Eyckiaans realisme, die tesamen met de schepers van miniatures en tapijten, beeldsnijders en anderen de grondslag legden voor de kunst van de Vlaamse Primitieven.

Een rijke burger-
vrouw in een
beschilderd vertrek,
op een miniatur uit
de Mutacion de
Fortune van
Christine de Pisan,
Ms. Gall. 11 fol. 53r
(copyright
Bayerische
Staatsbibliothek
München)

EINDNOTEN

- (1) Deze muurschildering, die zich in een privé-woning bevindt, zal te bezichtigen zijn op de eerstvolgende Open-Monumenten-dag (10 september 1995).
- (2) De geschiedenis van het gebouw en zijn vroegere bewoners wordt thans bestudeerd door een projectgroep van de vereniging Levend Archief Brugge, onder leiding van Zr. Catharina D'Hooghe (zie ook kadertekst).
- (3) DE CLERCQ L., *Tendenzen in de schildering van gebouwen in Vlaanderen van de middeleeuwen tot de 19de eeuw*, in *Kleur Bekennen. Historische en moderne verfssystemen in de monumentenzorg* (syllabus Studiedag WTA, 18.11.1994), p. 4.
- (4) De werken werden uitgevoerd vanaf 11 juli 1994 door Marjan Buyle, Els Jacobs en Philippe Schurmans.
- (5) *Thuis in de late middeleeuwen* (tent.cat.), Zwolle, 1980, p. 34. Met dank aan Jan Esther.
- (6) De teksten worden ontcijferd door Dr. M. Vandermaesen van het Rijksarchief te Brugge (zie ook kadertekst).
- (7) Tratteggio-techniek: de lacunes met vernieuwde pleisterlaag worden ingevuld met fijne streepjes in de tint van het omliggende kleurvlak. Deze opvullingen zijn van dichtbij goed zichtbaar, maar niet vanop afstand.
- (8) De analyse van de verzilverde sterren werd uitgevoerd door J. Sanyova van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (zie kadertekst).
- (9) BRAUNFELS S., *Georg*, in *Tracht und Attribute der Heiligen in der deutschen Kunst*, ed. Braun J., dl. 6, Rome-Freiburg-Basel-Wenen, 1974, kol. 365-390.
- (10) DORSCH K.J., *Georgszyklen des Mittelalters: ikonographische Studie zu mehrszelligen Darstellungen der Vita des hl. Georg in der abendländischen Kunst ...*, Frankfurt, 1983.
- (11) DIDI-HUBERMAN G., GARBITTA R. en MORGAINÉ M., *Saint Georges et le Dragon. Versions d'une légende*, Parijs, 1994.
- (12) BRAUNFELS S., *op.cit.*, kol. 366.
- (13) KATZENELLENBOGEN A., *Allegories of Virtues and Vices in Medieval Art*, New York, 1954.
- (14) VAN LAARHOVEN J., *De beeldtaal van de christelijke kunst. Geschiedenis van de iconografie*, Nijmegen, 1992, p. 156-161.
- (15) PEROGALLI C., *Gli affreschi della Sala dei Vizi e delle Virtù nel "castello" di Masnago*, in *Arte Lombarda*, 1987, dl. 1-2-3, p. 73-84.
- (16) ROSENBERG C., *The Iconography of the Sala degli Stucchi in the Palazzo Schifanoia in Ferrara*, in *The Art Bulletin*, LXI, 3, 1979, p. 377-383.
- (17) Paneelschildering door Piero della Francesca (15de eeuw), bewaard in Uffizimuseum, Firenze.
- (18) FRUGONI C., *Pietro et Ambrogio Lorenzetti*, Firenze, 1988, p. 63-78.
- (19) CIOL E., *Assisi*, Milaan, 1992, afb. XII-XIV.
- (20) Ms. fr. 400.
- (21) Vervaardigd voor het Kartuizerklooster van Champmol, nu in Musée des Beaux-Arts, Dijon.
- (22) *Die Parler und der schöne Stil 1350-1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern* (tent.cat.), Keulen, 1978, dl. 1, p. 56-57.
- (23) Thans bewaard in Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel.
- (24) VAN CASTER E. en OP DE BEECK R., *De grafkunst in Belgisch Limburg (Maaslandse Monografieën, 4)*, Assen, 1981, p. 87-92.
- (25) Bibliothèque Nationale, Parijs, Ms. fr. 1584.
- (26) BOUCHER F., *Histoire du costume*, Parijs, 1983, afb. 362 op p. 197.
- (27) Bibliothèque Nationale, Parijs, Ms. fr. 13091.
- (28) Thans in Broodhuismuseum, Brussel.
- (29) *Die Parler ...*, dl. I; p. 146-49.
- (30) Thans in Kunsthistorisches Museum, Wenen.
- (31) SMEYERS M. e.a., *Naer natueren ghelike. Vlaamse Miniaturen vóór Van Eyck (ca. 1350-ca.1420)*, Leuven, 1993, p. 7-8.
- (32) Ibidem, p. 31-38.
- (33) Ibidem, p. 38-43.
- (34) *De Vlaamse Primitieven*, ed. Van Schoute R. en de Patoul B., Leuven, 1994, p. 162-163.
- (35) Thans bewaard in The Cloisters Collection, New York, 54.1.1, folio 167 r.
- (36) TROESCHER G., *Burgundische Malerei*, Berlijn, 1966, p. 266-272.
- (37) Thans bewaard in Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel.
- (38) Idem
- (39) BUYLE M. en BERGMANS A., *Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen (M & L-Cahier 2)*, Brussel, 1994, p. 102-103.

Marjan Buyle is verantwoordelijk voor de conserveringsploeg van de Afdeling Monumenten en Landschappen.

MIDDELEEUWSE BESCHILDERDE GRAVEN IN DE SINT-SALVATORSKATHEDRAAL TE BRUGGE

LUC DEVLIEGHER

Wierookvat-
zwaaiende engel uit
graf 1990/3

Het is reeds lange tijd bekend dat tijdens de middeleeuwen in het oude graafschap Vlaanderen – en dan vooral in het westelijk gedeelte met Brugge als centrum – een merkwaardige vorm van muurschilderkunst heeft gebloeid, namelijk de beschrijving op de binnenwanden van gemetselde bakstenen graven in kerken en op kerkhoven. Deze kleine grafkelders, waarin de dode werd begraven, zijn aan de bovenzijde afgedekt door grote stenen, zoals in de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge, of door een bakstenen gewelfje, zoals in de Sint-Baafskerk te Aardenburg (1). Meestal is de westzijde van de graven, het hoofdeinde, breder dan de oostkant, het voeteneinde.

De graven hebben meestal geen bevoering. De lijkstoot staat op twee rijen bakstenen (graven in Sint-Salvators 1989/1, 1990/4 en 1993) of op ijzeren staven die in de langswanden zijn ingewerkt.

De grafschilderingen, die de overledene gezelschap hielden en door geen sterveling ooit nog zouden aanschouwd worden, boeien ons niet enkel door de iconografie, de herkomst en de verspreiding, maar ook als kwalitatief hoogstaande schilderijen die nauw aansluiten bij andere kunsthakken, onder andere de miniatuurkunst, en zo onze gebrekkige kennis van de pre-Eyckiaanse schilderkunst op gelukkige wijze aanvullen.

Te Brugge is het grootste aantal beschilderde graven gevonden op de plaats waar tot in 1800 de Sint-Donaaskerk heeft gestaan (2). Daarna komt de Sint-Salvatorskathedraal waar tot op heden 28 graven ontdekt werden (3). In de iconografie van deze laatste graven komen de bekende themata aan bod (4). Voorafgaandelijk kan worden vermeld dat in het oudste gedateerde graf, dat van kapittelproost Petrus Calf († 1295) in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge, de belangrijkste ikonografische onderwerpen (Kruisiging, Maria met Jezuskind, wierookvat zwaaiende engelen) die gedurende twee eeuwen het interieur van beschilderde graven zullen versieren, reeds aanwezig zijn.

De *Kruisiging* komt zowel op de west- als op de oostkant voor, namelijk negen en zeven maal. Christus is aan het kruis genageld; uit de wonden aan de handen, aan de voeten en uit de zijde stroomt bloed. Hij is in het gezelschap van Maria en Johannes, aan wie de schilder soms poogt een gevoel van medeleven en ontzetting mee te geven. Soms zijn boven het kruishout een zonnescijf en een maansikkel in een medaillon uitgebeeld, verwijzend naar het evangelieverhaal waar zon en maan verduisterd werden bij de dood van Christus. Tweemaal wordt op de westkant een *Christus Salvator Mundi* uitgebeeld, die in de linkerhand een wereldbol vasthoudt en met de rechterhand zegent.

De oostkant is de normale plaats waarop *Maria en Kind* worden geschilderd. De gekroonde Madonna zit op een bank of staat recht tussen twee brandende kaarsen. Het Kind Jezus zit of staat op haar schoot. Op de langswanden zijn doorgaans *engelen* geschilderd die met de ene hand een wierookvat (met drie kettingen) zwaaien en in de andere hand een wierookscheepje vasthouden. Meestal dragen de engelen een dalmatiek. Er staat telkens één engel op één wand, op één uitzondering na waar twee engelen één wand bevolken. Iedere engel bewierookt een andere smalle zijde, alhoewel het ook gebeurt dat ze hun wierookvaten naar dezelfde kant zwaaien.

De iconografische themata die op de wanden uitgebeeld worden, hebben betrekking op de hoop die de overledene koestert, namelijk dat zijn ziel zo vlug mogelijk in de hemel zal komen. Hijzelf kan niets meer doen voor zijn zieleheil. Dat kunnen enkel nog de levenden die voor hem bidden en missen laten opdragen. Toch geeft de dode in zijn graf uiting aan zijn geloof, zijn godsvrucht en zijn verwachting. Hij richt zich tot de Gekruisigde, onder meer door bemiddeling van Maria, de *advocata nostra* uit de lofzang *Salve regina*. Ook de hulp van andere heili-

gen wordt ingeroepen (5). Op de langswanden van zijn graf laat de overledene engelen met wierook eer betuigen aan Christus die hem eens zal oordelen en aan zijn Moeder die voor hem ten beste zal spreken. Het zijn deze engelen die hem hopelijk naar de hemel zullen begeleiden, zoals in de uitvaartliturgie gezongen wordt "*in paradisum deducant te angeli*".

Rond de engelen op de langswanden zijn meestal grote leliekruisen geschilderd, samen met enkele en samengestelde kruisen die de wanden grotendeels bedekken.

Daarbij komen nog kleine ornamenten als veellobbige blaadjes en klokjesbloemen. Bovenaan zijn de wanden dikwijls afgeboord met een lijst waaraan halve of driekwart bolletjes hangen. Diezelfde lijst wordt soms ook teruggevonden op de bovenkant van de muren, dit wil zeggen onder de dekstenen. Deze versiering verborg de ruwe bovenkant van de hoogste baksteenlaag en had maar een reden van bestaan tijdens de eigenlijke teraardebestelling. Bij het vinden van het graf, wanneer de dekstenen worden afgenomen of weggeschoven, verdwijnt deze versiering echter zeer vlug (6).

Calvarie op westwand van graf 1935
(foto Brusselle Brugge)

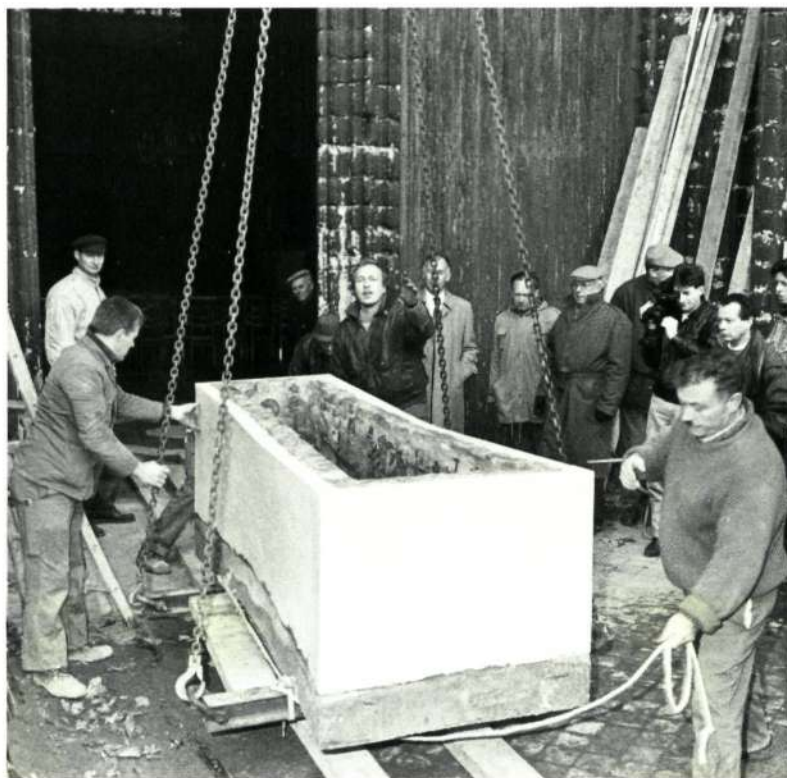
1	3
2	4 5 6

1. Algemeen gezicht op de graven 1990/1,2,3,4
2. Wierookvatwaaiende engel uit graf 1990/1
3. Wierookvatwaaiende engel uit graf 1990/4
4. Zogende Madonna met kind uit graf 1990/1
5. Maria van de Calvarie uit graf 1990/2
6. Johannes van de Calvarie uit graf 1990/2

De grafschilderingen bewijzen de vakbekwaamheid van de schilders, die in korte tijd en in moeilijke omstandigheden moesten werken. Er is inderdaad maar weinig tijd tussen het overlijden en de begrafenis van de dode aangezien de teraardebestelling meestal de dag na het afsterven plaats vond. Het is bijna onmogelijk in die korte tijdspanne het uitbreken van de vloer, het uitdelven van het graf, het metselen van de eigenlijke grafkelder en het beschilderen van de binnenwanden te laten gebeuren. Moet men dan toch aannemen dat het graf reeds vroeger werd gemetseld en dat eerst na het overlijden de wandbepleistering met de schilderingen werd aangebracht? In deze veronderstelling moet het gemetselde graf uiteraard wel een voorlopige afdekking hebben gehad, en ook de vloer kon niet opengebrouwen blijven liggen. Wat er ook van zij, het bleef voor de schilder een moeilijke opdracht. Vooraleer hij met zijn werk kon beginnen, werd eerst tegen de binnenwanden een bepleistering van kalk en zand aangebracht die de grondlaag voor de schilderingen zou vormen. Nadat de pleisterlaag met een borstel was aangestroken, kon de schilder aan het werk. In de nog vochtige pleisterlaag schetste hij meestal eerst de figuren en voorwerpen met behulp van ingegrifte of fijn geschilderde lijnen waarvan hij bij de uitvoering soms afweek. Daarna werd de decoratieve versiering van kruisen en bloempjes geschilderd. Tenslotte werd de kleur aangebracht, waarna de vormen met zwart werden

Het versterkte graf, gevonden op het zuidkerkhof in 1989, wordt in de kathedraal gebracht

afgeijnd. Soms overdekt figuratief schilderwerk plaatselijk de eerder aangebrachte decoratieve beschildering. De meest gebruikte kleuren waren rood, bruin, oker en zwart.

Voor het dateren van deze grafschilderingen beschikt men over enkele criteria. Vooreerst zijn er de graven zelf die gedateerd zijn door een geschilderd inschrift, door een loden identificatieplaatje in het graf of door een grafzerk (bijvoorbeeld het graf van N. Blankard, † circa 1340). Sinds 1979 beschikt men over de door Hubert Dewitte opgegraven en voortreffelijk gepubliceerde beschilderde graven in de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk waartoe twee beschilderde graven behoren, namelijk van Petrus Calf († 1295) en van Nicolas van der Steen († 1339), die beide worden gedateerd door een loden plaatje met inschrift, en zo belangrijk vergelijkingsmateriaal opleveren (7).

Een ander dateringselement wordt verschaft door de afmeting van de bakstenen. In Vlaanderen komt de baksteen op in het begin van de 13de eeuw; de grootste baksteenformaten bedragen 32 x 15,5 x 9 cm. Het formaat blijft groot gedurende gans de 13de eeuw en rond 1300 is de lengte nog 29 à 30 cm. In het tweede kwart van de 14de eeuw zijn de bakstenen 23 à 25 cm lang en naar het einde van de eeuw toe bedraagt de lengte nog 20 à 21 cm, wat dan ook de lengtemaat blijft in de 15de eeuw (8).

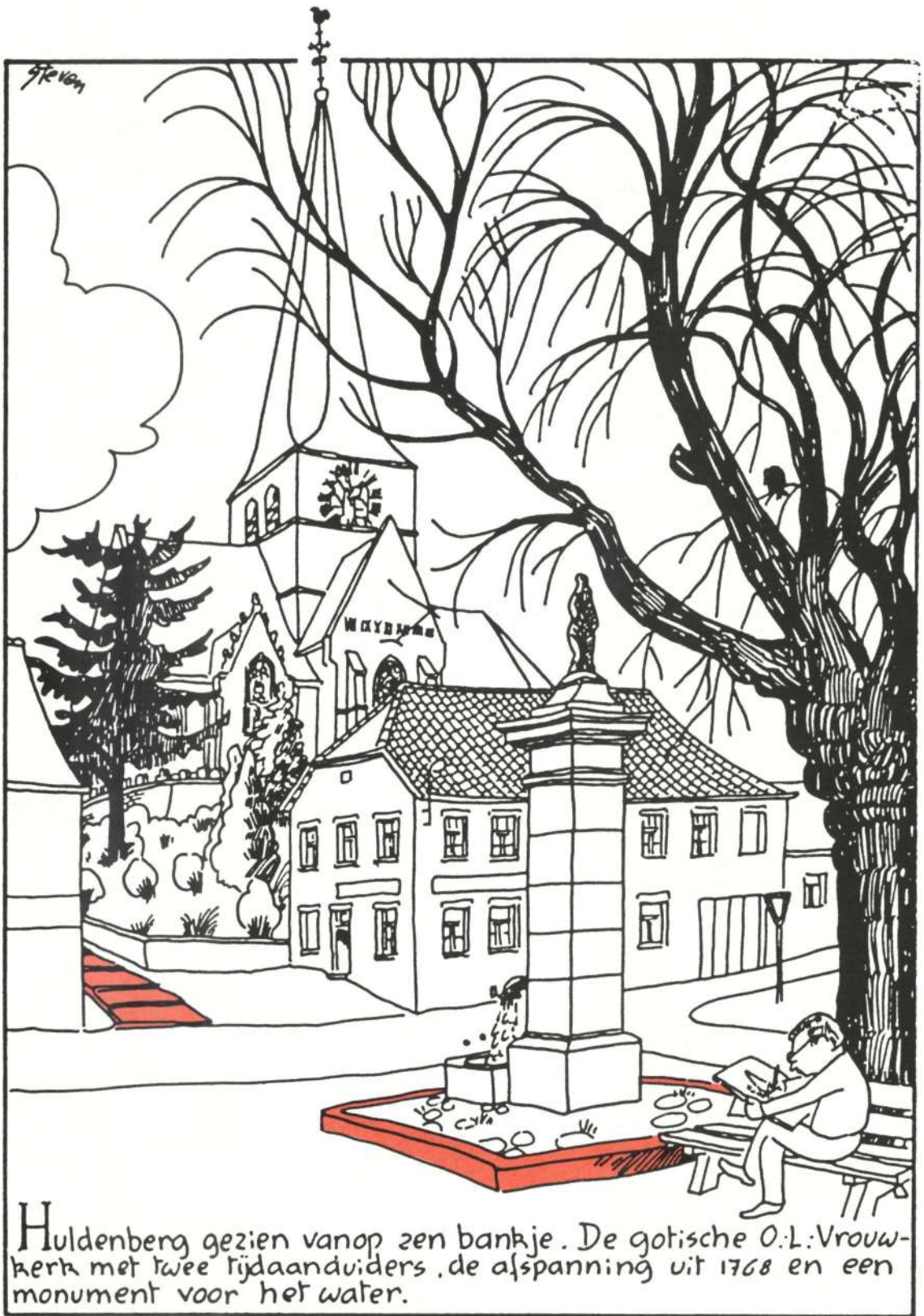
De stijl van de grafschilderingen is vergelijkbaar met die van andere kunsttakken, zowel van de schilderkunst op muren en panelen, als van miniaturen en glasramen. Er moet echter rekening gehouden worden met de moeilijke werkomstandigheden waardoor het schilderwerk in graven niet altijd even verzorgd en kwaliteitsvol is afgewerkt. Tekeningen en houtsneden echter die in een atelier werden vervaardigd, zijn gemakkelijker in de algemene kunstevolutie in te passen.

Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of er nog andere algemeen toepasselijke dateringselementen bestaan: de diepte van het graf, het type van de kruisornamenten, de iconografie.

Na onderzoek van de bruikbare elementen komen we voor de graven uit de Brugse kathedraal tot de volgende datering. De in 1957 gevonden grafwand met de nogal statische engel tussen twee grote lielekruisen zou, mede door het grote baksteenformaat, van omstreeks 1300 kunnen dateren. De Calvarie uit graf 1913/40 (lengte van de baksteen 28 cm) stamt uit het begin van de 14de eeuw, het dubbelgraf 1913/26-27, met baksteen van 24 x 11-12 x 4,4-5 cm, van omstreeks 1340-1350. Het in 1935 gevonden graf van N. Blankard († circa 1340) is gelijktijdig

M&L BINNENKRANT

Nr. 71
Bijlage bij
M&L 14/1
jan.-feb.
1995

Wet- en Regelgeving

ONDERHOUDSPREMIË VOOR BESCHERMDE MONUMENTEN

De onderhoudspremieregeling voor beschermde monumenten werd onlangs door de Vlaamse regering aangepast. De belangrijkste wijziging betreft de premiebedragen zelf. In tegenstelling tot het nu opgeheven besluit van 16 september 1992 bevat het nieuwe besluit van 29 september 1994 ook een opsomming van de werken en werkzaamheden die voor de toepassing van het premiestelsel in aanmerking komen. Het besluit waarvan de tekst volgt is in werking getreden op 1 oktober 1994.

Besluit van de Vlaamse regering van 29 september 1994 tot het instellen van een onderhoudspremie voor beschermde monumenten.

DE VLAAMSE REGERING,

Gelet op het decreet van 3 maart 1976 tot bescherming van monumenten, stads- en dorpsgezichten, inzonderheid op artikel 11, § 9;

Gelet op het besluit van de Vlaamse regering van 17 november 1993 tot bepaling van de algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud van monumenten en stads- en dorpsgezichten;

Gelet op het akkoord van de Vlaamse minister bevoegd voor begroting, gegeven op 28 september 1994;

Gelet op de wetten op de Raad van State, gecoördineerd op 12 januari 1973, inzonderheid op artikel 3, § 1, gewijzigd bij de wetten van 4 juli 1989;

Gelet op de dringende noodzakelijkheid;

Overwegende dat werken en werkzaamheden uitgevoerd met het oog op het voorkomen van het verval van beschermde monumenten een belangrijke bijdrage kunnen leveren

voor de instandhouding van het cultureel erfgoed;

Overwegende dat door tijdig onderhoud in belangrijke mate, ingrijpende en dure werken tot herstel en restauratie van beschermde monumenten kunnen worden beperkt of vaak kunnen worden vermeden;

Overwegende dat het besluit van de Vlaamse regering van 16 september 1992 tot het instellen van een onderhoudspremie voor beschermde monumenten, waarvan de uitwerking beperkt is in de tijd, moet worden vervangen door een nieuw stelsel;

Overwegende dat het derhalve dringend noodzakelijk is om werken en werkzaamheden tot voorkoming van verval en tot onderhoud van het cultureel erfgoed aan te moedigen en financieel te ondersteunen;

Op voorstel van de Vlaamse minister van Verkeer, Buitenlandse Handel en Staatshervorming;
Na beraadslaging,
BESLUIT:

Artikel 1. - Binnen de perken van de begrotingskredieten kan de Vlaamse regering een onderhoudspremie toekennen voor onderhoudswerken aan een beschermd monument.

Artikel 2. - Voor de toepassing van dit besluit wordt verstaan onder:

- 1° Vlaamse regering: de Vlaamse regering of haar gemachtigde;
- 2° Premienemer: de eigenaar of de houder van zakelijke rechten op het goed die de kosten van de werken draagt;

Artikel 3. - § 1. De volgende werken en werkzaamheden kunnen als onderhoudswerken in aanmerking komen voor de toepassing van dit besluit:

a) voor beschermde monumenten in het algemeen:

- 1) het herstellen van dakschade, dichten en afdekken van lekken;
- 2) het ontmossen van daken, het onderhouden en herstellen van dakgoten, afvoerleidingen en rioleeringen;
- 3) het treffen van maatregelen tegen ongunstige weersomstandigheden, tegen dierlijke vervuiling, en het aanbrengen van duivenwering;
- 4) het vervangen van gebroken of gebarsten ruiten;
- 5) het treffen van maatregelen tegen brand, diefstal, moedwillige of toe-

vallige beschadiging, blikseminslag en waterschade;

- 6) het bestrijden van houtworm, schimmel-, zwam- en vochtaantasting;
- 7) het schilderen, vernissen, bepleisteren en voegen;
- 8) het onderhouden en herstellen van muren, balken, zuilen en metselwerk;
- 9) het herstellen van deuren, ramen, luiken, poorten, gootconstructies, beslag, hang- en sluitwerk;
- 10) het reinigen, ontmossen, hydrofuger, verhard en het behandelen tegen opstijgend vocht van muren en andere constructieve elementen evenals alle andere behandelingen met waterwerende en materiaalversterkende producten;
- 11) het afdekken en beschermen van vriesbarstige beeldhouwwerken, architectuurelementen en sierobjecten;
- 12) het verstevigen van funderingen;
- 13) het treffen van dringende maatregelen om de stabiliteit tijdelijk te verzekeren;
- 14) het treffen van maatregelen tegen corrosie, aftakeling en ontaarding van materialen evenals het vervangen van verbindingsdoken;
- 15) het onderhouden, herstellen en aanbrengen van beschermings- en afwerkingslagen, zoals vergulden, vertinnen en verzilveren;
- 16) het onderhouden, herstellen, vervangen of aanbrengen van de nodige voorzieningen voor de toegankelijkheid met het oog op onderhoud en beveiliging, zoals loopbruggen, zoldertrappen en -ladders, dakluiken, ladder- en klimhaken.

b) voor beschermde monumenten met een waardevol interieur en/of waardevolle elementen in dat interieur, tevens:

- 1) het onderhouden en herstellen van elektrische en verwarmingsinstallaties: beveiligingssystemen, lichtinstallaties, klimaatregelingen met het oog op het onder controle houden van temperatuur en vochtigheid, en van andere technische voorzieningen zoals branddetectie-, brandbeveiligings- en -bestrijdingssystemen;
- 2) het onderhouden van waardevolle elementen, het fixeren en herstellen van verf- en afwerkingslagen;
- 3) het onderhouden en conserveren van de interieurdecoratie, beelden, schilderijen, wand- en plafondschild-

deringen, lambrizeringen, schrijnwerk, historische beschilderingen op waardevolle elementen, stucwerk, terracotta, zijde, leder, textiel en papier en van andere cultuurobjecten die onroerend zijn door bestemming;

- 4) het onderhouden van en uitvoeren van dringende herstellingswerken aan trappen, vloeren en zolderingen.

c) voor *beschermde beiaarden, torenuurwerken en luiklokken, tevens:*

- 1) het treffen van dringende maatregelen voor de stabiliteit en de veiligheid van de klokkestoel;
- 2) het onderhouden en herstellen van ophangingsassen, klepelbevestigingen en uurwerkgewichten;
- 3) het onderhouden en herstellen van elektrische leidingen en aandrijfmotoren;
- 4) de herstellingen aan uurwerk- en klokkenpelmechanismen die noodzakelijk zijn voor normaal gebruik;
- 5) het onderhouden en conserveren van wijzerplaten, wijzers en aandrijfmechanismen van torenuurwerken;
- 6) het onderhouden en conserveren van speelcabines, klokkenpel-trommels en uurwerkkasten.

d) voor *de beschermde orgels, tevens:*

- 1) het onderhouden en conserveren van het orgel, inzonderheid van klavier, windlade, kast en windvoorziening;
- 2) het onderhouden, regelen en conserveren van de traktuur en de mechanieken;
- 3) het verhelpen van intonatieproblemen en het stemmen na reinigings- en onderhoudswerkzaamheden;
- 4) het herbelederen van blaasbalgen en het winddicht maken van windladen en -kanalen;
- 5) het conserveren en verstevigen van front- en binnenpijpen;
- 6) het vernieuwen van pulpeten, membranen en veren en het herstellen van roosters, brillen en ondersteuning.

e) voor *beschermde wind- en watermolens, tevens:*

- 1) het spieën van wiggen en sporepot;
- 2) het vastzetten van scharnier- en draaipunten, kamsleutels, kammen, staven, prondelblokken en rijen;
- 3) het onderhouden, herstellen of regelen van wielen en water-

raderen of van ander gaande werk met inbegrip van het gevlucht en van alle draaipunten of lagers;

- 4) onderhoudswerkzaamheden aan voor- en achterwaterloop.

f) voor *beschermde industrieel erfgoed, tevens:*

- 1) het onderhouden, herstellen of regelen van machines, werktuigen en hun toebehoren.

g) voor *de als monument beschermde historische parken en bomen, tevens:*

- 1) het onderhoud, het herstel en het beheer van historische park- en landschapsstructuren;
- 2) het onderhoud, het herstel en het beheer van historische bomen;
- 3) het heraanleggen, het ontslibben en het onderhouden van historische vijvers, vennen, wallen, dijken, poelen, grachten en waterlopen en het afvoeren van de vrijgekomen materialen;
- 4) het verbeteren van de waterkwaliteit en -beheersing en van de bodemstabiliteit en -kwaliteit;
- 5) het snoeien, knotten, leiden en verzorgen van bomen, struiken en hagen.

§ 2. Onderhoudswerken zijn de werken en werkzaamheden die de Vlaamse regering als zodanig aanmerkt met het oog op het voorkomen van verval, de dringende instandhouding en het onderhoud van een beschermd monument en/of zijn waardevolle elementen.

Artikel 4. - Onderhoudswerken aan beschermde onroerende goederen of gedeelten van een onroerend goed bestemd voor onderwijs zoals bedoeld in artikel 127, § 1 van de Grondwet vallen buiten het toepassingsgebied van dit besluit. De premie is evenmin van toepassing op goederen die eigendom zijn van de Staat, de Gemeenschappen en Gewesten en van de openbare instellingen die onder hun toezicht staan.

Artikel 5. - Om in aanmerking te komen voor een onderhoudspremie moet de premienemer de volgende verbintenissen onderschrijven:

- 1° de globaliteit van de onderhoudswerken waarvoor de premie is toegekend uit te voeren vóór 1 oktober van het jaar na de toekenning van de premie;
- 2° alle meer- en bijwerken, boven de raming, te zijnen laste te nemen evenals de prijsverhogingen die

het gevolg zijn van de stijging van lonen en materialen;

- 3° binnen de acht dagen bij de Vlaamse regering melding te maken van ernstige schade veroorzaakt door feiten buiten de verantwoordelijkheid van de premienemer zoals natuurrampen, diefstal, vandalisme en andere gevallen van overmacht;
- 4° de op basis van een verzekeringscontract uitbetaalde schadevergoeding integraal te besteden aan het herstel van het monument en in geval niet tot herstel wordt overgegaan de schadevergoedingen, ten belope van de toegekende premie, af te staan aan het Vlaams Gewest;
- 5° jaarlijks op zijn kosten een technische nazicht te laten uitvoeren en daarvan verslag uit te brengen bij de Vlaamse regering.

Artikel 6. - De premie bedraagt 40 % van de uitgaven voor de onderhoudswerken die de 600.000 frank niet overschrijden. Voor het gedeelte van de uitgaven meer dan 600.000 frank, doch minder dan of gelijk aan 1.200.000 frank, bedraagt de premie 25 %. Voor het gedeelte van de uitgaven boven de 1.200.000 frank wordt geen onderhoudspremie toegekend. Deze bedragen zijn te verhogen met de BTW voor zover die niet door de premienemer kan worden gerecupereerd. De premie wordt vastgesteld op basis van de in artikel 8, § 2, 2° vermelde raming.

Indien de werken in eigen beheer worden uitgevoerd komen enkel de kosten voor de levering van materialen en diensten in aanmerking. Een onderhoudspremie die kleiner is dan 50.000 frank wordt niet toegekend met uitzondering van de uitgaven voor onderhoudswerken aan op zichzelf als monument beschermde bomen.

Artikel 7. - § 1. De onderhoudspremie kan niet met terugwerkende kracht worden toegekend voor werken die reeds beëindigd zijn of in uitvoering zijn vóór de toekenning van de premie.

§ 2. De onderhoudspremie kan noch geheel noch gedeeltelijk gecumuleerd worden met enige andere bijdrage van het Vlaams Gewest die dezelfde bestemming heeft als bepaald in dit besluit.

§ 3. Met toepassing van dit besluit kan jaarlijks slechts éénmaal een onderhoudspremie worden toegekend voor

werken die het onderhoud beogen van een volledig monument of ten minste van een deel ervan dat op zichzelf een geheel vormt.

§ 4. Tijdens de uitvoering mag geen wijziging aangebracht worden aan de lijst van de goedgekeurde werken tenzij na goedkeuring door de Vlaamse regering. Indien dit aanleiding geeft tot verrekeringen in min en ingeval het eindbedrag der werken lager ligt dan de in artikel 8 § 2 bedoelde raming dan wordt de premie naar verhouding verminderd.

Artikel 8. - § 1. Om in aanmerking te komen voor de toekenning van een onderhoudspremie moeten de aanvragen in drievoud elk jaar uiterlijk op 1 oktober bij ter post aangetekend schrijven ingediend of tegen ontvangstbewijs afgegeven worden bij de respectieve buitendienst van het Bestuur Monumenten en Landschappen van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

§ 2. De aanvragen moeten, behoudens de in artikel 5 vermelde verbintenissen, de volgende documenten bevatten:

- 1° een technisch verslag waaruit blijkt dat de onderhoudswerken verantwoord zijn en het verval van het beschermd monument tegengaan;
- 2° een beschrijving en kostenraming van de werken of werkzaamheden met een voorstel van de wijze van gunning van de werken of het voorstel dat de werken in eigen beheer worden uitgevoerd, eventueel vergezeld van foto's en/of plannen ter verduidelijking;
- 3° een onderhoudsplan voor het beschermd monument over een periode van vijf jaar;
- 4° een attest van de administratie van de BTW of een verklaring op erewoord die vermeldt dat BTW op de onderhoudswerkzaamheden niet kan gerecupereerd worden.

Artikel 9. De Vlaamse regering onderzoekt of de in artikel 8 vermelde aanvraag al dan niet in aanmerking komt voor de toekenning van een onderhoudspremie en meldt dit binnen zestig dagen aan de premienemer.

- 1° Als het dossier voor goedkeuring in aanmerking komt geldt de datum waarop het volledige voor goedkeuring vatbaar dossier werd ingediend (dit is de datum van ontvangst

bij de respectieve buitendienst van het Bestuur Monumenten en Landschappen), als datum van de aanvraag.

- 2° Indien het dossier onvolledig is bevonden of de waarborgen voor een vakkundige uitvoering onvoldoende worden geacht, wordt dit eveneens binnen dertig dagen gemeld aan de premienemer met de vermelding dat, en in welke zin, het dossier moet worden aangepast om voor goedkeuring in aanmerking te komen.
- 3° De Vlaamse regering kent de onderhoudspremies toe in de volgorde waarin de voor goedkeuring vatbare dossiers worden ingediend en brengt de premienemer op de hoogte van de toekenning.

Artikel 10. - § 1. De onderhoudspremie wordt in éénmaal uitbetaald na voorlegging van facturen van zodra door de Vlaamse regering is vastgesteld dat de werken beëindigd zijn en volgens de regels van de kunst zijn uitgevoerd. De premienemer verwittigt de respectieve buitendienst van het Bestuur Monumenten en Landschappen tijdig van de datum van aanvang en van beëindiging van de werken en legt de voor voldaan verklaarde facturen in éénmaal voor.

§ 2. De verantwoordingsstukken voor het uitbetalen van de premie moeten uiterlijk op 1 oktober van het jaar na de toekenning van de premie in het bezit zijn van de respectieve buitendienst van het Bestuur Monumenten en Landschappen. Het gedeelte van de premie waarvoor op dat ogenblik geen verantwoordingsstukken zijn ingediend, vervalt.

§ 3. De krachtens dit besluit toegekende onderhoudspremie mag niet worden aangewend voor enig andere oogmerk dan dit waarvoor de premie werd verleend. Bij niet-naleving van deze bepaling en van de bepalingen vervat in artikel 5 wordt de premie vervallen verklaard door de Vlaamse regering en wordt overgegaan tot de terugvordering ervan, vermeerderd met de wettelijke interest.

§ 4. De brief waarbij de Vlaamse regering aan de premienemer meedeelt dat hem een premie voor onderhoudswerken aan een beschermd monument wordt toegekend, geldt tevens als vergunning voor het uitvoeren van deze werken overeenkomstig het

besluit van de Vlaamse regering van 17 november 1993 tot bepaling van de algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud van monumenten en stads- en dorpsgezichten.

Artikel 11. - § 1. Het besluit van de Vlaamse regering van 16 september 1992 tot het instellen van een onderhoudspremie voor beschermde monumenten wordt opgeheven.

§ 2. Voor de onderhoudspremies waarvoor de kredieten werden vastgelegd vóór het in werking treden van dit besluit, blijft het besluit van de Vlaamse regering van 16 september 1992 van toepassing.

Artikel 12. - Dit besluit treedt in werking op 1 oktober 1994.

Artikel 13. - De Vlaamse minister van Verkeer, Buitenlandse Handel en Staatshervorming is belast met de uitvoering van dit besluit.

Brussel, 29 september 1994

De minister-president
van de Vlaamse regering,
Luc VAN DEN BRANDE

De Vlaamse minister van Verkeer,
Buitenlandse Handel
en Staatshervorming,
Johan SAUWENS

VLAAMSE RAAD

De bescherming van de anti-tankgracht als landschap in de Antwerpse Voorkempen heeft nogal wat reacties uitgelokt en vragen doen rijzen omtrent het juridische statuut van het gebied. Daarom is het interessant deze Vraag van de Vlaamse Raad, en het antwoord van de minister daarop hier te publiceren.

Vraag nr. 147 van 23 september 1994 van de heer H. Van Dienderen
Bescherming anti-tankgracht - Reservatie voor duwvaartkanaal of spoorlijn.

De minister heeft het gebied rond de anti-tankgracht in de Antwerpse Voorkempen definitief als landschap beschermd. De Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij Antwerpen heeft

het hierover in een Werkgelegenheidsstrategie voor de Provincie Antwerpen: "Deze bescherming is niet in strijd met de plannen van een duwvaartkanaal of een spoorlijn (sic 4) van de NMBS" (p. 39).

Klopt deze uitspraak van de GOM? Waartoe dient dan een bescherming, als die dergelijke grote infrastructuurwerken niet belet? Deze werken zouden immers een grove aantasting zijn van de historische, (natuur)wetenschappelijke en esthetische waarde van het gebied. Moet de bescherming niet ongedaan worden gemaakt vooraleer zo'n werken kunnen worden aangevat?

Antwoord

Het landschap "De Anti-tankgracht" (op het grondgebied van de gemeenten Antwerpen, Brasschaat, Brecht, Kapellen, Ranst, Schilde, Schoten en Stabroek) werd definitief beschermd bij besluit van 30 december 1993 (Belgisch Staatsblad 10 maart 1994).

De uitspraak van de Gewestelijke Ontwikkelingsmaatschappij Antwerpen dienaangaande is correct, in die zin dat de huidige planologische situatie door het beschermingsbesluit is immers een individueel besluit en is derhalve, volgens de hiërarchie der rechtsnormen, ondergeschikt aan een besluit dat een algemeen verordenend karakter heeft, zoals een gewestplan. Op het gewestplan-Antwerpen van 3 oktober 1979 staat een gedeelte van het anti-tankgrachtlandschap aangeduid als alternatief reservatiegebied.

Artikel 15 van de aanvullende stedenbouwkundige voorschriften van het gewestplan luidt als volgt: "De gebieden die als "alternatief reservatiegebied" zijn aangeduid, houden op reservatiegebied te zijn, en alle werken en handelingen die overeenstemmen met de bestemming aangegeven door de grondkleur in het gewestplan mogen er zonder beperking worden uitgevoerd, vanaf de dag waarop de bevoegde overheid heeft beslist de werken van algemeen nut waarvoor die gebieden waren behouden, niet uit te voeren".

Op een aantal forten en kleinere lokaties na, zijn de grondkleuren van de basisbestemming integraal groen: delen zijn natuurgebied, andere parkgebied, bosgebied of buffergebied.

Het beschermingsbesluit doet dus duidelijk geen afbreuk aan de basisbestemming, weergegeven door de grondkleuren van het gewestplan. Evenmin kan gesteld worden dat de reservatie van het betrokken gebied door de bescherming in het gedrang komt, aangezien beide maatregelen – reservatie en rangschikking – in wezen bewarend van aard zijn.

Ofwel worden de werken van algemeen nut, waarvoor die gebieden waren voorbehouden, uitgevoerd (gereserveerde bestemming), ofwel gebeurt dit niet (basisbestemming).

Aangezien het gewestplan enerzijds een voorstel van uitvoering van werken van openbaar nut aanhoudt, en er anderzijds met betrekking tot de uitvoering van deze werken nog geen definitieve beslissing genomen werd, bestaat er op dit ogenblik geen tegenstrijdigheid.

Gelet op het feit dat een beslissing om de geplande werken uit te voeren reeds meer dan twintig jaar uitblijft en dat de feitelijke situatie intussen aanzienlijk is gewijzigd, is de bescherming als landschap wel verdedigbaar op basis van het onderzoek naar de historische, wetenschappelijke en esthetische waarde van dit gebied. Deze bescherming moet dan ook gezien worden als een vertrekbasis voor het behoud en als een garantie voor een eenvormig beheer van dit landschap. Mede gesterkt door de nieuwe, eigentijdse ontwikkelingen inzake ruimtebeslag, evenals door de krachtlijnen en prioriteiten in het regeerakkoord inzake ruimtebeslag, evenals door de krachtlijnen en prioriteiten in het regeerakkoord inzake maximale vrijwaring van de nog resterende open ruimte, hoop ik dat het behoud van dit voor Antwerpen stukje groene long, tevens een nieuwe toekomstgerichte discussie ronde de verder ontsluiting van de Antwerpse haven op gang brengt.

Literatuur

STUCWERK IN HET NEDERLANDSE WOONHUIS, UIT DE 17DE EN 18DE EEUW

"Die zich als Stucadoors Baas voortaan zal willen nederzetten, zal verplicht zijn om een Proef te maken, bestaande uit een stuk kroonlijst van de order Ionika, met zijn kapiteel en een gedeelte van de Pilaster of colom, van Kalk en pleister met zijn eigen handen geboetseert ..."

Dit uittreksel uit het reglement van het metselaars- en steenhoudersberoep uit 1805 toont aan dat aan de stucadoor hoge eisen gesteld worden: zowel manuele vaardigheid als artistieke begaafdheid. Vandaag, op het einde van de 20ste eeuw, vormt stucwerk een al te vaak vergeten onderdeel van de bouwgeschiedenis. Deze geringe belangstelling is toe te schrijven aan de hoge herstellkosten van oud stucwerk, het gebruik van een vormtaal die niet meer van deze tijd is en vooral een gebrek aan vakbekwame handwerkers. De eigen productkennis van de stucadoor is verloren gegaan. Zijn kennis wordt overgenomen door de industrie, die voorgemengde mortels voor specifieke doeleinden op de markt brengt, terwijl handelaars in geprefabriceerde oplegornamenten en replica's van

STUCWERK

antieke bustes goede zaken doen. Nochtans behoort stuc, samen met de schilderkunst, tot de oudste kunstuitingen van de mens. Stuc- en pleisterwerk als middel om interieurs op te smukken werden reeds toegepast in het Nabije Oosten omstreeks 7000 vóór Christus.

Dichter bij huis zien wij dat stucwerk onlosmakelijk verbonden is met de 17de en 18de eeuw. Wie wilde meetellen in die tijd, liet zijn interieur naar eigen vermogen verrijken. Ornamentversiering in de vorm van stucwerk hoorde daarbij. Deze versiering betekende meer dan alleen maar verfraaiing. Het was een statussym-

bestudeerd terwijl de studie van het woonhuis werd verwaarloosd. Niet zo in Nederland: daar verscheen onlangs een dissertatie over het geomamenterde interieurstucwerk in het Nederlandse woonhuis in de 17de en 18de eeuw. Het onderzoek werd interdisciplinair aangepakt vanuit een bouwhistorische en bouwtechnische achtergrond door een team van architecten, ingenieurs, het stucadoorsbedrijf en de Technische Universiteit van Eindhoven.

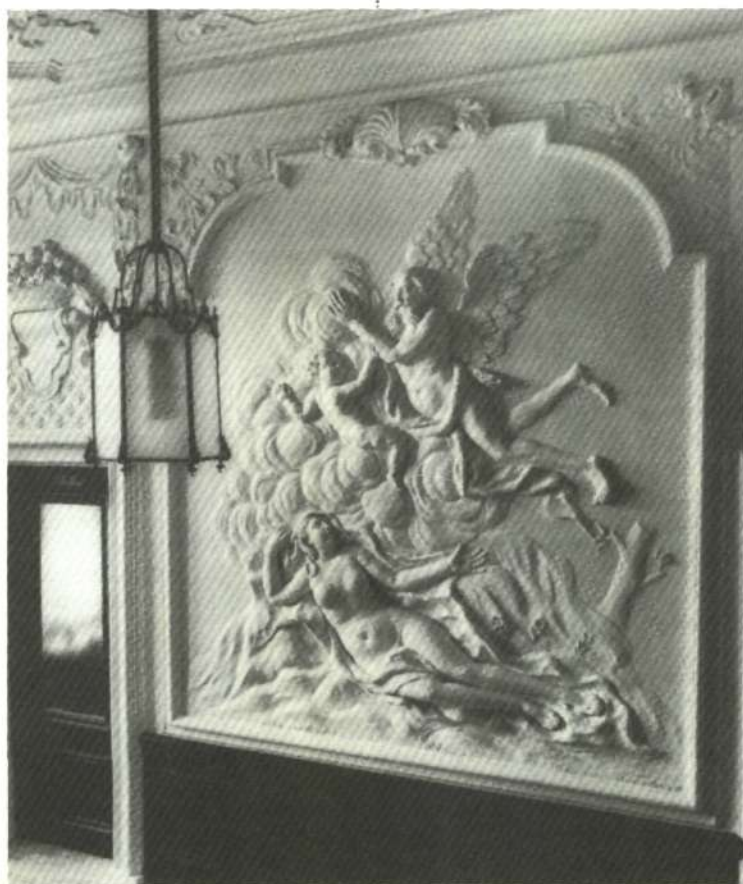
Onderzoeksmiddelen waren: de eigen waarneming, materiaalonderzoek, archief- en literatuurraadpleging en de ontwikkeling van onderzoeksapparatuur.

bleik 1572-1795 – geschetst, gevolgd door een stukje over de ontwerpers en de uitvoerders. Het laatste, eerder technische hoofdstuk geeft informatie over samenstelling, eigenschappen en herkomst van de materialen. Het inventarisgedeelte omvat naast een topografische beredeneerde catalogus over de spreiding van de stucplafonds in de Republiek tijdens de 17de en 18de eeuw, een lijst van stucadoors, kunstenaars en architecten die actief waren of invloed hebben gehad op het geornamenteerd stucwerk in Nederland tijdens de beschreven periode, vergezeld van een summiere bibliografie.

Er heeft steeds een begripsverwarring bestaan tussen de termen "stuc" en "pleister", beiden werden en worden door elkaar gebruikt. De auteur verkiest om in zijn boek een eenduidige naamgeving te hanteren: de stuc laag is een vrij dikke laag, bestaande uit grove mortel waarop het lijstwerk en de figuraties worden aangebracht. De pleisterlaag is een dunne afwerkingslaag van fijne mortel die op de stuc laag wordt aangebracht om een glad oppervlak te verkrijgen dat nadien gewit, verguld of beschilderd kan worden. Onder stucwerk verstaat men de combinatie van beide lagen.

Tot in het Romeins Imperium was de kennis van stucwerk algemeen verspreid. Met de val van het Romeinse Rijk ging veel van de bouwkennis verloren, maar dankzij de handelswegen en kloosterorden was er toch een zekere continuïteit. Resten van stuc en bepleistering als ondergrond voor muurschilderingen en fresco's in vroeg-middeleeuwse kerken zijn hiervan het bewijs. Vanaf de Renaissance nam het reliëfstucwerk een heel eigen plaats in en Italië fungeerde hier als bakermat. Het is de verdienste van Raffaël geweest deze kunsttechniek te herontdekken nadat bij opgravingen van de Domus aurea van Nero en de Thermen van Trajanus reliëfstucwerk weer aan het licht kwam.

Met de trompe l'oeil introduceerde Raffaël een wereld van illusionistische en schijnarchitectuur. De Italianen, vooral uit het Noorden, zorgden voor een snelle verspreiding van het reliëfstucwerk in de rest van Europa. In de 16de-17de en 18de eeuw trokken hele generaties van stucadoors rond en brachten hun vakkennis, vormentaal en gereedschap mee.

bool, een middel om de bezoeker te informeren over de sociale status en de welstand van de gastheer. Tot op heden is een beperkt systematisch onderzoek gebeurd naar materiaalgebruik, iconografie, stijlen en makers van stuc. In hoofdzaak openbare en religieuze gebouwen werden

Het boek omvat twee delen: een tekstgedeelte en een inventarisgedeelte. Het tekstgedeelte behandelt de ontwikkeling van het stucwerk doorheen de tijd, wereldwijd en in het bijzonder in Nederland. Vervolgens wordt de stijlevolutie in de beschreven periode – de tijd van de Nederlandse Repu-

Wanddecoratie, circa 1713, in het Coulonhuis Leeuwarden in Nederland.

Voorstelling van Aurora die als dageraad de nacht, de oude man, verdrijft met de hulp van een putto.

Bij zijn overzicht van het stucwerk in de 17de en 18de eeuw stelt de auteur vast dat voor wat de ons omringende landen betreft het nodige reeds geschreven is, maar dat het beeld van het Zuid-Nederlands stucwerk voor deze periode nog zeer fragmentair is. Zijn opsomming is derhalve vrij willekeurig en onvolledig. Hij vermeldt een aantal kloostercomplexen, kastelen, stadspaleizen en grote woningen in Gent en Brugge en het prinsbisdom Luik. Jammer dat het rijke stedelijke patrimonium van Luik zo goed als onbesproken blijft.

De Vlaamse beeldhouwer en stucadoor Jan Christiaan Hansche wordt bijzonder in de verf gezet. Door zijn plasticiteit neemt hij niet alleen in de Republiek en het Rijnland een bijzondere plaats in; ook bij ons heeft hij in verscheidene kerken, kastelen en abdijen de plafonds met monumentale figuren en voorstellingen gedecoreerd. Op het einde van de 18de eeuw waren in de regio Luik-Aken-Maastricht, de invloedssfeer van de Luikse prinsbisschop, een aantal Italiaanse stucadoors actief waaronder de gebroeders Moretti, Th. Vasalli, P.N. Gagini ...

In de 17de en 18de eeuw kende de Nederlandse Republiek een grote welvaart dankzij de wereldhandel en de Verenigde Oostindische Compagnie. De rijke burgerij en de goeude handelaars wensten hun rijkdom te tonen door de interieurs van hun buitenplaatsen, kastelen en herenhuizen op luxueuze wijze te verfraaien. Vooral in de 18de eeuw was een groot gedeelte van de burgerij zeer welstellend zodat zij het zich kon veroorloven een stucadoor in huis te halen. De explosie van stucwerk was dan ook fenomenaal en was doorgedrongen tot bijna elke stadswoning.

Men treft het stucwerk aan in die ruimten, waartoe gasten en genodigden toegang hadden – zelden in de privé-vertrekken: ingangshal, trappenhuis, salons en ontvangtzalen.

Plafonds, muren, sopraporten en schouwen werden er met zorg gedecoreerd om de bezoeker te imponeren. Tot het begin van de 17de eeuw lag het voor de hand houten plafonds decoratief te beschilderen. De eerste stucplafonds komen voor in het oostelijk gedeelte van Nederland, dat beïnvloed werd door Westfalen en het Rijnland. Het zijn meestal omstucte moerbalken en vlak afgewerkte kindergebinten waarop geometrische

patronen werden aangebracht.

Vanaf de laatste decennia van de 17de eeuw slaagt men erin de moeren kinderbalen weg te werken onder een vlak plafond. De dragende constructie wordt aan het oog onttrokken en het stucplafond krijgt een autonome decoratieve behandeling. Niet alles werd op de steiger aan het plafond gemodelleerd. Ornamenten en delen van figuren werden in mallen op de werkbank gegoten en nadien tegen het plafond geplakt.

Nederland geraakt in de ban van de Lodewijk XIV-stijl en de vlakke bepleistering maakt plaats voor reliëf-stucwerk. Ca 1750 wordt de trend van de zware profiellijsten, de krullen en het hoogrelief stapsgewijze vervangen door een lichtere en asymmetrische ornamentiek, eigen aan het rococo. De eeuw eindigt met het strenge neoclassicistische stucwerk dat een veelvoud aan variaties op antieke stijlelementen brengt.

Al deze stijkenmerken worden concreet toegelicht aan de hand van een selectie van de meest karakteristieke voorbeelden waarbij stilistische en iconografische eigenschappen worden beschreven. Samen met de auteur maakt de lezer een tocht langs plafonds in Amsterdamse grachtenhuizen, steden aan de IJssel, in Holland, Zeeland, Utrecht, Zuid-Limburg en langs talrijke buitenplaatsen. Hieruit kan men afleiden dat er een grote variatie aan figuratieve voorstellingen bestond, waarbij de opdrachtgever soms zijn eigen ideeën vorm kon geven, bijvoorbeeld allegorische verwijzingen naar zijn beroep of een liefhebberij. Stereotiepen zijn de uitbeeldingen van de vrije kunsten, de deugden, de jaargetijden, de zintuigen, attributen van de jacht en de muziek, medaillons met gelauwerde keizerskoppen, ruïnes, zee- en pastorale landschappen ...

Voor hun inspiratie konden de stucadoors beroep doen op ornament- en architectuurprenten. De meeste decoratieprogramma's kwamen uit Frankrijk. De Franse beïnvloeding werd nog versterkt met de komst van de Hugenoten: dankzij de tolerante houding van de Republiek, vluchtten vele Franse Hugenoten naar het noorden en introduceerden er de Franse stijlen. Onder hen waren talrijke graveurs, uitgevers en interieurontwerpers. De meest gekende was Daniel Marot (Parijs 1661-Den Haag 1752), architect, graveur en ontwerper; hij heeft duidelijk zijn stempel op de Neder-

landse architectuur en interieurkunst gedrukt onder andere met zijn ontwerp van Het Loo. Tot het einde van de 17de eeuw waren in de Republiek inheemse stucadoors werkzaam. Zodra de vraag naar geornamenteerd stucwerk toenam, verschenen Duitse en vooral Italiaanse uitvoerders. Zij zorgden ervoor dat Nederland meekon in de internationale architectuurstromingen en interieurfwerkingen. De lijst met stucadoorsnamen is bijzonder lang, maar uit de studie blijkt dat slechts weinig stucplafonds met hun maker konden verbonden worden. Typisch Nederlands is dat, in tegenstelling tot de omringende landen, slechts zuinig gebruik gemaakt werd van verguldsel en andere kleuraccenten. Het voltooide stucwerk werd één of tweemaal met kalkmelk ingestreken. Kleuronderzoek wijst uit dat er wel degelijk ook sporen van pigmenten zijn, maar het is moeilijk uit te maken of de beschildering kort na de voltooiing van het stucwerk of in een recentere periode werd uitgevoerd.

De belangrijkste grondstoffen voor een stucadoor zijn kalk- en gipssteen. Zij ondergaan een aantal bewerkingen waardoor zij omgevormd worden tot kalk en gips die als basisstof gebruikt worden voor stuc- en pleisterwerk. De auteur geeft een historisch overzicht van de wijze waarop in het verleden in kalk- en veldovens de kalksteen gebrand werd. Hiervoor waren enorme hoeveelheden brandstof nodig om 900° C te bereiken, de temperatuur waarop koolzuur (CO₂) ontwijkt en de kalksteen (CaCO₃) uiteenvalt tot kalkpoeder (CaO). Meestal bevonden de kalkbrandrijen zich in de buurt van de kalkgroeven omdat de kalk na het branden nog maar 50% van zijn oorspronkelijk gewicht heeft. De gebrande kalk werd naar de werf vervoerd en geblust met water [CaO + H₂O → Ca(OH)₂], waarbij een grote hoeveelheid warmte vrijkomt. De gebluste kalk wordt tot mortel samengesteld met zand en eventueel andere toeslagstoffen. De uitharding gebeurt door carbonisatie. Op die manier ontstaat opnieuw kalksteen, maar nu in een verschaalde vorm, omwille van de toeslagstoffen. In de 17de en 18de eeuw werd in Nederland kalk gebrand uit zeeschelpen, afkomstig van de Hollandse kust, en uit Belgische kalksteen i.c. Doornikse kalksteen en Luikse blauwe hardsteen. Deze werd gebrand in de buurt van Charleroi met "Carlorooyse

koolen" omdat zowel grondstof als brandstof in de nabije omgeving voorhanden waren.

Naast kalk gebruikte de stucadoor ook gipssteen en alabaster (een zuivere vorm van gipssteen) als bindmiddel. Bij gips ligt de brandtemperatuur lager (120-180°C). Gipspoeder is hygroscopisch en derhalve beperkt houdbaar. Stuc waarin gips voorkomt is bijgevolg zeer kwetsbaar voor lekkages en optrekkend vocht en geeft een zachter oppervlak dan kalk.

Een waas van geheimzinnigheid lag vroeger over de producten die in ateliers van kunstenaars en restauratoren gebruikt werden. Zo hebben ook de stucadoors nooit te koop gelopen met hun recepten. Om hierover iets te weten te komen moet men de geschriften raadplegen van architecten zoals Vitruvius en Giorgio Vasari. Voor het Nederlandse taalgebied is de ingenieur Simon Stevin één van de oudste bronnen; in het bijzonder werd naar 17de en 18de-eeuwse geschriften gezocht waarin samenstellingen van oude mortels werden beschreven. Dit was uiteindelijk het doel van voorliggende studie. De auteur is echter geen kunsthistoricus, maar ingenieur. Vanuit deze discipline ontwikkelde hij een methode om de laagdikten en de materiaalsamenstelling van oude mortels te onderzoeken.

In samenwerking met de Technische Universiteit van Eindhoven werd een apparaat ontworpen waarmee boorproeven in een continu draaiende beweging kunnen uitgevoerd worden. De boormethode laat toe op een eenvoudige wijze een inzicht te krijgen in de lagenopbouw, de samenstelling en de dikte van een stucplafond. Deze werkwijze heeft bovendien het voordeel dat ze beperkt destructief is en geen ingewikkeld chemisch onderzoek vereist. Dankzij deze onderzoeksmethode kan een beter gefundeerd restauratie-advies gegeven worden.

Door de hoge kwaliteit van het nog aanwezige oude stucwerk onder de aandacht te brengen, wil dit boek opnieuw begrip opwekken voor behoud en herstel van stuc en voor een herwaardering van het vak. De beschrijving van de oude technieken en materialen draagt bij tot de vakkennis van de restaurateur en de ambachtelijke stucadoor. Het boek behandelt het stucwerk vanuit een natuurwetenschappelijke en empirische invalshoek.

De visie van de kunsthistoricus die de interieurstucversiering vanuit een stijlkritische en cultuurhistorische achtergrond i.c. de functie, betekenis en esthetica bekijkt, zal men hier niet terugvinden. De uitgebreide en actuele literatuurlijst, de index van personen, plaatsnamen en voorstellingen maken het boek tot een handig naslagwerk.

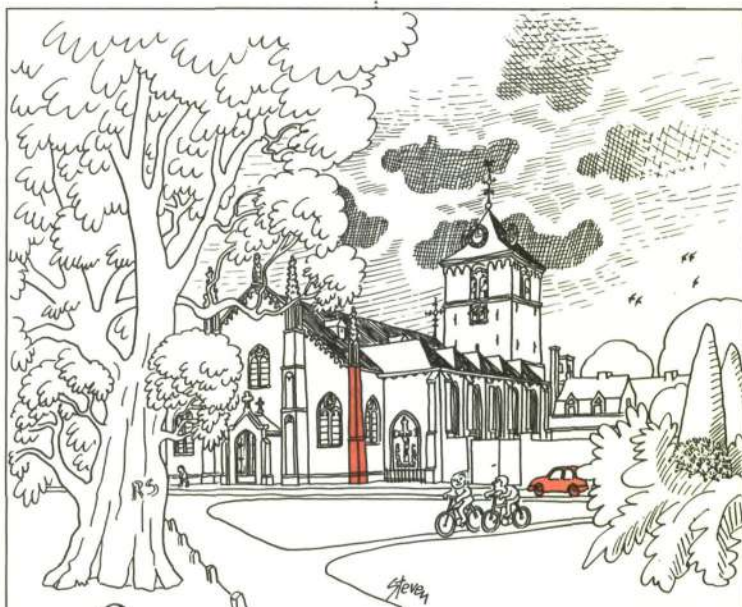
Wat o.i. ontbreekt is een geografische kaart met aanduiding van de spreiding van het stucwerk in de Nederlandse steden en buitenplaatsen, waardoor de lezer, die niet zo vertrouwd is met de Nederlandse aardrijkskunde, een overzichtelijker beeld zou krijgen. Het boek heeft een aangename layout en een luchtige bladspiegel, afgezien van de talrijke typfouten in hoofdstuk I. En waarom de vele Franstalige benamingen als het over Vlaamse steden gaat: "rue de la Vallée" in Gent en "Château Horst" in Aarschot? Een aanwijzing dat de auteur niet ter plaatse is geweest.

De catalogus met een overzicht van het stucwerk uit het 17de- en 18de-eeuwse Nederlandse woonhuis en het

stucadoorsregister mogen volgens de auteur niet als voltooid beschouwd worden, maar als een fundament waarop in de toekomst zal moeten verder gebouwd worden. Een bescheidenheid, die deze Nederlander siert.

Christine Vanthillo

Dr. Ir. Wijnand V.J. Freling, *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis, uit de 17de en 18de eeuw. Een onderzoek naar het materiaalgebruik, de vormgeving en verspreiding van stucwerk uit de 17de en 18de eeuw in het Nederlandse woonhuis*, Uitgeverij Eisma Leeuwarden/Mechelen, 1993,

Op het eerste gezicht zou je niet vermoeden dat dit hoekje een van de eerste bewoonde plekken was in de streek van Bilzen. In de 7de eeuw bouwde de H.Landrada hier een kapel met een klois in het bos. De nederzetting groeide uit tot het klooster van Munsterbilzen, dat de naam aan de omgeving gaf (Munster of Monasterium). Na de verwoesting door de Noormannen in 880 duurde het een hele tijd vooraleer er weer leven in Munsterbilzen kwam. Vanaf de 10de eeuw werd het klooster wederopgebouwd en werd geleidelijk een adellijk vrouwenstift, met St-Amor als patroonheilige. De abdis droeg de titel van prinses en voerde in haar blazen het zwaard en de hertogelijke kap. Daar bleef een Munsterbilzenaar voor op eerbiedigen afstand. In 1793 werd de abdij opgeheven. Van de oude glorie blijft niet veel meer over. Een nieuwe kerk kwam op de oude grondvesten naast het sympathieke abdijterreintje uit 1565.

Residentie Abbaye III,
Louisalaan, Brussel,
1955 - Emile Goffay

Buitenkrant

PRIJS VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP 1994

Nog net vóór de jaarwisseling, op 23 december 1994, kende Vlaams minister Johan Sauwens bevoegd voor Monumenten en Landschappen de Prijs van de Vlaamse Gemeenschap 1994 toe aan de heer Steven Wilsens. De uitreiking gebeurde in het landelijk Kerkom nabij Sint-Truiden. Stevens Wilsens is beter bekend als de tekenaar Steven, die zich sinds meer dan dertig jaar op een unieke wijze verdienstelijk maakt als groot sensibilisator voor het behoud van ons architecturaal en landschappelijk patrimonium.

Hij laat geregeld pentekeningen van een Vlaams pittoresk hoekje verschijnen in de kranten van de Standaard-groepen en illustreerde diverse boeken van Piet Theys, Frans Verstreken en Gaston Durnez.

De aandacht in zijn werk gaat hierbij niet zozeer uit naar de grote, monumentale gebouwen – deze zijn immers niet met sloping bedreigd –, maar bijna uitsluitend naar de wel bedreigde kleine monumenten en hun lieflijke omgeving. Als geen ander is hij een vurig verdediger van de vertrouwde omgeving, die borg staat voor een grotere leefkwaliteit.

Door aan de heer Steven Wilsens deze prijs toe te kennen wil de Vlaamse minister symbolisch erkentelijkheid betuigen voor zijn onvolprezen verdiensten in de sector monumenten- en landschapszorg en hem aanmoedigen zijn levenswerk onverdroten verder te zetten.

Luc Tack

HENDRIK BEYAERT

Het Archief en Museum van het Vlaams Leven te Brussel vzw (AMVB vzw) organiseerde onlangs een tentoonstelling met als thema *Hendrik*

Beyaert, architect. De Raad van Beheer houdt eraan te melden dat enige begeleidende teksten daarvoor genomen werden uit onder andere het werk: *Hendrik Beyaert. Van Classicisme tot Art Nouveau* van de hand van J. Vanderperren en J. Victoir, uitgegeven door De Dijle, te Deurle.

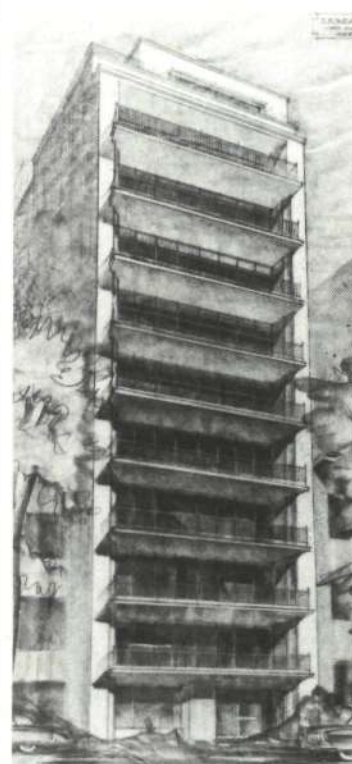
Tentoonstellingen

APPARTEMENTEN, GETUIGEN VAN ONZE EEUW - TUINWIJKEN IN BELGIË 1920-1940

Met een opmerkelijke dubbeltentoonstelling weet de Brusselse *Fondation pour l'Architecture* dit nog jonge werkingsjaar luisterrijk in te zetten. Hoofdzakelijk opgebouwd met exclusieve documenten uit de verzamelingen van de *Archives d'Architecture Moderne* wordt de hoofdmoot ongetwijfeld gevormd door het ambitieuze *Appartements, getuigen van onze eeuw. Wonen in een Brussels appartement in de XXste eeuw*.

In historisch opzicht wordt de Brusselse architectuur gekenmerkt door de individuele- en eengezinswoning, een ontwikkeling die zich voortzet tot de Eerste Wereldoorlog maar vanaf de jaren '20 ingrijpend gaat veranderen. Het appartementsgebouw komt nu snel tot ontwikkeling en weet langzaam maar zeker in te spelen op de zucht naar comfort en moderniteit van de goeie burger.

Tijdschriftartikels uit die periode liegen er niet om en geven uiting aan het enthousiasme voor de progressieve levensstijl, de luxe en de praktische voordelen van het appartementsgebouw dat voortaan het uitzicht en de structuur van de stad zal bepalen. Toch zijn er tot op heden nauwelijks overzichten en analyses beschikbaar die de nieuwe manier van wonen in Brussel behandelen. De vormgeving, de zorg besteed aan de uitvoering, het

gevarieerde materiaalgebruik, de diversiteit aan stijlen en de huidige ontwikkeling vormen evenzoveel redenen om langer stil te staan bij dit gebouwentype.

Meer dan één poging was nodig om in Brussel het principe van het appartementsgebouw ingang te doen vinden. Eén daarvan maakte deel uit van de grote operatie die rond 1870 plaatsvond: de overwelving van de Zenne en de aanleg van de centrale lanen in het stadscentrum. De mislukking van het grootschalig maar oneigen huisvestingsmodel zou voor meerdere tientallen jaren een domper zetten op de bouw van appartementen, sociale woningen uitgezonderd. De zeldzame realisaties die tussen 1880 en 1914 tot stand kwamen hadden dan ook doorgaans bescheiden proporties en een gevel die de typologie overnam van de eengezinswoning.

1924: de wet op de mede-eigendom
Met het Interbellum komt voor Brussel de ommezwaai: terwijl de sociale huisvestingssector het collectief gebouw de rug toekeert en opteert voor tuinwijken en individuele woningen, geeft de goeie burgerij steeds meer de voorkeur aan het wonen in een appartement.

Vanaf 1925 neemt het fenomeen omvangrijke propriëties aan. Een aantal factoren droegen er overigens toe bij dat de traditionele terughoudendheid tegenover mede-eigendom ging wegvallen. Enerzijds was er het nijpend tekort aan huispersoneel en hadden de bouwkosten zich tussen 1914 en 1920 verdried- tot zelfs -viervoudigd. Anderzijds droegen de voorkeur voor een moderne levenswijze en

millionnaires", waar een rijk scala aan diensten van hoog niveau wordt aangeboden: restaurant met persoonlijke bezorgingsdienst via individuele bordenliften, zwembad, theaterzaal, sportzalen, hangende tuinen en solarium, garages... De Résidence Palace zal het oorspronkelijk concept nochtans niet lang kunnen handhaven; wellicht te ambitieus voor een stad als Brussel, werd het gebouw in 1947 aangekocht door de Staat voor de huisvesting van haar administraties.

Van Art Deco tot Functionalisme

Met de wet op de mede-eigendom kent het appartementsgebouw een stijgend succes. Net als de tuinwijk of de individuele woning heeft het appartementsgebouw haar specifieke architecten die de technische ontwikkelingen, de veranderende smaak en de decoratieve tendensen op de voet volgen: Antoine Courtens, ontwerper van het bekende hoekgebouw *La Folle Chanson*, te Elsene; Adrien Blomme, huisarchitect van de brouwersfamilie Wielemans; Jean-Florian Collin, architect-promotor en stichter van de bouwmaatschappij Etrimo in 1935. Complexer is de houding van hun modernistische confraters, wier formeel en ideologisch radicalisme tot 1935 opdrachten uit de middenklasse afschrikt. Onuitgevoerd bleef onder meer een gebouw met 70 appartementen, in 1925 ontworpen door Louis Herman De Koninck en Lucien François, als reactie tegen de Résidence Palace die toen in aanbouw was. Het 3de CIAM-congres dat gedomineerd wordt door de opmerkelijke persoonlijkheid van Le Corbusier, veroorzaakt een radicale ommezwaai. Voortaan wordt moderner wonen geassocieerd met meerdere verdiepingen tellende appartementsgebouwen, meteen een onomzeilbare uitdaging voor modernistische architecten als Renaat Braem, Victor Bourgeois, Sta Jasinski, Gustave Herbosch en andere.

De verovering van de stadsrand

Met de economische en demografische expansie van de jaren '50 en '60 dringt het appartementsgebouw zich op als een elementair onderdeel van de stadsuitbreiding. Over de hele agglomeratie zegeviert het grote, langwerpige flatgebouw, geïsoleerd op een morzel groen, ver verwijderd van de drukke stad. Vaak verwordt het tot een stad-in-de-stad, zoals de *Magna-*

nerie te Vorst, waar naast de meer dan honderd woningen de begane grond een groot scala aan winkels en diensten biedt, die een grote autonomie mogelijk maken.

Halverwege de jaren '60 stuit het model nochtans op een groeiende drievoudige kritiek. Architecten als Lucien Kroll of Marc Wolff pleiten nu voor een collectief wonen, waar de klemtoon gelegd wordt op een écht gemeenschappelijk leven, in tegenpraak met de theorieën van de moderne beweging.

Na de verdwijning in 1971 van de bouwmaatschappij Etrimo, representatief voor het appartementsgebouw van de kleine burgerij, zal het type zich nu geleidelijk voegen naar de traditionele stedelijke typologie, in de vorm van 'villa-appartementen' in het stadscentrum of aan de periferie. Tegelijk is de horizon van het collectief wonen verrassend verruimd met de renovatie en verbouwing van herenhuizen en industriële gebouwen.

Minder spectaculair maar even degelijk gedocumenteerd met originele ontwerpen, actuele en archiefphoto's, publikaties en tijdschriften, vormt *Tuinwijken in België 1920-1940* het haast organisch vergroeide tweede luik van deze niet te missen tentoonstelling. Links gelaten bij de doorgaans op lokale leest geschoede Wederopbouw, zoeken meer progressieve architecten hun heil in openbare opdrachten, meer bepaald de sociale woningbouw. Onder invloed van Nederlandse en Engelse voorbeelden wordt hierbij de tuinwijk vooruitgeschoven als ideale oplossing voor de arbeiders-huisvesting. Bepalend is het overheidsinitiatief tot oprichting in 1991 van de Nationale Maatschappij voor de Goedkope Woning. Toch vormen de Belgische tuinwijken geen autonome steden, zoals voorgedragen werd door de Engelse theoretici van de *Garden City*, maar veeleer residentiële wijken met essentiële collectieve voorzieningen: scholen, polyklinieken, winkels, sportinfrastructuur.

Door het gebruik van nieuwe bouwmaterialen en -technieken, gepaard aan een toenemende standardisatie, groeit de tuinwijk in België tegelijk uit tot een broedhaard van het Modernisme, stedenbouwkundig en landschappelijk in goede banen geleid door Louis Van der Swaelmen. Zeer snel zal Brussel aldus omgeven worden door een krans van tuinwijken, al

L'APPARTEMENT TÉMOIN DU XXÈME SIÈCLE

APPARTEMENTEN ALS GETUIGEN VAN DE XX^{STE} EEUW

FONDATION POUR L'ARCHITECTURE
31/01 - 02/04 1995

Rue de l'Ermitage, 55, Kloisstraat Brussel - 1050 - Brussel

Met de medewerking van / avec la collaboration des
ARCHIVES D'ARCHITECTURE MODERNE

de nieuwe wet op de mede-eigendom bij tot het verschijnsel. De mentaliteitsverandering wordt op treffende wijze geïllustreerd door de *Résidence Palace*, een spectaculaire realisatie uit 1923 naar het ontwerp van Michel Polak. Het gebouwenensemble vormt een uniek voorbeeld van de versmelting van de luxe eigen aan een paleis voor internationaal publiek en van een gemeenschappelijke infrastructuur, een *'cité pour*

Residentie Chambord,
Louisalaan 341,
Brussel, 1950 -
Sta Jasinski.

zullen de vrees voor een *rode gordel* en de stopzetting door Duitsland van de uitkering van oorlogsschade deze ontwikkeling in 1925 afbreken.

De tentoonstelling stelt, naast een selectie van de belangrijkste tuinvijken in België, ook een aantal realisaties voor die een typologie en esthetiek ontwikkelden overeenkomstig de tuinvijkgedachte. Meer in het bijzonder wordt hierbij aandacht gevraagd voor een drietal opmerkelijke ensembles:

- De tuinvijk *Le Logis-Floréal* (1922-1930) te Watermaal-Bosvoorde, één der belangrijkste concentraties sociale woningen ontstaan tussen de twee Wereldoorlogen, op basis van een stedenbouwkundig ontwikkelingsplan van Louis Van der Swaelmen in een op het Engelse model geïnspireerde architectuur bebouwd door de architecten Raymond Moenaert, Lucien François en Jean-Jules Eggericx;
- De *Moderne Wijk* (1922-1925) te Sint-Agatha-Berchem, het kubistisch stadsdeel van Victor Bourgeois waarvoor hij maar liefst 15 verschillende typologieën ontwikkelde, bijzondere aandacht besteedde aan optimale lichtinval en tegelijk genoodzaakt was goedkope bouwtechnieken te ontwikkelen;
- De tuinvijk *Kapelleveld* (1922-1926) te Sint-Pieters-Woluwe/Sint-Lambrechts-Woluwe, ondanks het stedenbouwkundig plan van Louis Van der Swaelmen een contrasterende confrontatie van afwijkende bouwtechnieken en esthetische opvattingen, toe te schrijven aan Antoine Pompe, Huib Hoste, Jean-François Hoeben en Paul Rubbers.

Cité-Moderne in
Sint-Agatha-Berchem
Brussel, 1922-1925
- Victor Bourgeois
(Foto G. Mansy)

Cités-Jardins 1920-1940

Enkel in het Frans verkrijgbaar is de catalogus-in-boekvorm bij deze tweede tentoonstelling, met voorwoord door Maurice Culot, afgevaardigd beheerder van de *Archives d'Architecture Moderne*. In zijn inleidende tekst analyseert René Schoonbrodt de ideologie achter de tuinvijk-idee en haar weerslag op de na-oorlogse stad tot de jaren '60.

Het tweede deel van de catalogus behandelt de meest in het oog springende tuinvijken uit het interbellum,

rijkelijk geïllustreerd met originele (soms nog onuitgegeven) prenten en documenten uit de eigen verzamelingen. De teksten, het iconografisch en historisch onderzoek zijn de verdienste van het werkteam van de A.A.M. onder leiding van Liliane Liesens, Eric Hennaut en Bernard De Walque, bijgestaan door Anne Lauwers.

CITÉS-JARDINS

1920
1940

Appartements, getuigen van onze eeuw - Tuinvijken in België 1920-1940, Fondation pour L'Architecture, Kluysstraat 55, 1050 Brussel, van 31 januari tot 2 april 1995, dagelijks behalve op maandag, van dinsdag tot vrijdag van 12u30 tot 19 uur, zaterdag en zondag van 11 uur tot 19 uur. Catalogus: Cité-Jardins 1920-1940, 112 blz., illustraties.

Restauraties

DE SINT-DENIJSKERK TE KALKEN

Schilderijen en altaren behoed voor verder verval

In 1986 werd het kerkbestuur naar aanleiding van een inspectie op de hoogte gesteld van de slechte toestand van de schilderijen en houten altaren in de Kalkense Sint-Denijskerk.

Het zou nog tot 1992 duren eer voor de conservering van de schilderijen een initiatief werd genomen. In september 1992 opteerden de parochieverantwoordelijken ervoor via giften jaarlijks één schilderij te laten restaureren. De Stichting Monumenten- en Landschapszorg werd bij het project betrokken en zorgde voor de fiscale aftrekbaarheid van de giften. De actie werd beschouwd als een concrete bijdrage van de plaatselijke gemeenschap tot de restauratie van haar kerkgebouw.

Het succes van dit initiatief was zo groot dat reeds in januari 1993 een eerste schilderij naar het restauratieatelier van Lies De Maeyer uit Deinze gebracht kon worden. Het was een werk van G. de Craeyer *De aanbidding der wijzen* (1626). De vernislaag was sterk vervuild en blind geslagen. In de 19de eeuw had men het doek vergroot om in het nieuwe hoofdaltaar te passen. De aangezette stukken vertoonden meerdere scheuren en herstellingen. Bij de wegname uit het altaar bleek dat tegen het oorspronkelijke visgraatdoek een verstevigingsdoek was gekleefd. Het visgraatdoek werd opnieuw vrijgemaakt. Het spieraam was door houtworm aangetast en werd vernieuwd. De aangezette stukken werden verdoekt en herbruikt.

In mei 1993 kwamen twee grote grisailles aan de beurt: *De Emmaüsgangers* en *De maaltijd met de Emmaüsgangers* door P.N. van Reyschoot (einde 18de eeuw). Eén van beide doeken vertoonde scheuren en werd verdoekt. Het kreeg

tevens een nieuw spieraam. Het andere kreeg een minimale reiniging. Onderzoekswerk maakte uit dat deze schilderijen eertijds het kerkkoor sierden, maar in de loop van de 19de eeuw naar de zijkapellen verhuisden. Na overleg werd geopteerd voor een terugkeer naar de oorspronkelijke plaats.

In september 1993 werd het vroeg 17de-eeuws paneel *Sint-Anna-ten-Drieën* door P. Pieters van Gent en het 18de-eeuwse doek *Kruisiging met Johannes en Maria* door E. Beeckmans gerestaureerd. Het paneel vertoonde meerdere afdruiptsporen van oude vernis. Twee voegen waren openstaand en werden herlijmd. Hier en daar werd een aquarelretouche aangebracht. Voor het werk van E. Beeckmans volstond een lichte conserverende behandeling.

Maandenlang werd gewerkt aan de restauratie van de Sint-Denijsstriptiek, een werk van Lucas I Floquet uit 1616. De zijluiken zijn losstaand van het middenluik en werden in de 18de-eeuwse zijvleugels van het altaar bevestigd. Bij de wegname ervan ontdekte men dat de achterzijden eveneens beschilderd waren. Deze taferelen (de parabel van Lazarus met de rijke vrek) toonden geen verband met de voorzijden (het leven van Sint-Denijs). De zijluiken werden na de restauratie in een metalen scharnierende kader geplaatst.

Het drieluik werd in de 18de eeuw zwaar beschadigd door een ingreep die de oude vernislagen glashard

maakte. Bovendien bracht een afwas-sing met een bijtend middel heel wat schade toe aan de verflaag. Na grondig overleg werd geopteerd voor een louter manuele en dus zeer arbeids-intensieve reiniging en een beperkte retouche.

Tenslotte werd in juni 1994 een 17de-eeuws ruitvormig paneel met *De marteldood van Sint-Sebastiaan* gerestaureerd. Door het te verplaatsen naar een ruimte met een veel te lage vochtigheidsgraad, was dit schilderij helemaal kromgetrokken en waren de voegen volledig geopend. Het werd gereinigd en gelijmd en op een passende plaats gehangen.

De Sint-Denijsparochie heeft de schilderijenrestauratie, die oorspronkelijk als een tienjarenplan werd opgevat, in twee jaar tijd afgewerkt. Dank zij de bijdrage van velen werd een restauratie zonder overheidsmiddelen mogelijk en groeide bij de plaatselijke bevolking de interesse voor het bewaren van haar kunstpatrimonium.

In 1993 werden de door houtborende insecten aangetaste altaren aangepakt. Vroeger bleek reeds dat een vergassen van de kerk onmogelijk was. Het kerkbestuur opteerde er toen voor in het dossier voor algemene restauratie van de kerk een behandeling te voorzien. De onderhoudspremie maakte echter een snellere ingreep mogelijk. Een 18de- en 19de-eeuws altaar en twee laat-17de-eeuwse altaren, werden daardoor voor verder verval behoed.

Laarne-Kalken,
St.-Anna-altaar met
paneel St.-Anna-ter-
Drieën (17de eeuw)

Laarne-Kalken,
St.-Denijsaltaar

Eerst werden de altaren aan een grondige inspectie onderworpen. Alle delen werden bekeken en beschreven. Ook het binnenwerk van de constructie kwam aan bod, maar vooral de bekroning baarde zorgen. De toestand ervan bleek ernstiger dan vermoed. Meerdere delen waren bijna volledig vermolmd. Aangezien het houtsnijwerk door de houtwormaantasting op vele plaatsen afgebroken en broos geworden was, werd een houtverhardende behandeling eveneens noodzakelijk. Een ruime fotodocumentatie illustreerde de hoogdringendheid van de ingreep.

Het dossier werd op 31 maart 1993 ingediend. Rond 1 juli 1993 werd het kerkbestuur op de hoogte gesteld van de toekenning van de onderhoudspremie. De werken startten in juli en eindigden in september.

De preventieve en curatieve behandeling gebeurde met een produkt op basis van permethrine en azaconazole. Het zwamvoorkomend- en -bestrijdend middel was zinvol omdat onder de altaren geen bevloering aanwezig was en er mogelijks vochttopstijging kon zijn. De te behandelen altaren werden zorgvuldig gereinigd terwijl de afge-

broken stukken werden gemerkt en verzameld. Demonteerbare delen werden op de begane grond gedrenkt.

Na de houtwormbehandeling werden de altaren gedurende 14 dagen in een polyethyleenfolie ingepakt. Daarna vond de houtverhardende ingreep met paraloïd B-72 in xyleen plaats. Na afloop werden alle afdruiptsporen zorgvuldig van de polychromie verwijderd.

Door te werken met de onderhoudspremie werd een snelle en efficiënte conserverende behandeling mogelijk. Het kerkbestuur verkoos een kordaat ingrijpen boven een laten aanslepen van de problemen. Daardoor werd tevens een eerste stap gezet in de richting van een integrale restauratie van de altaren.

Baldakijnnis en broederschapslijst

Na de conservering van het schildrijenbezit volgde in 1994 de restauratie van een 18de-eeuwse baldakijnnis in stucwerk en van een broederschapslijst in hout en stuc.

Twee socio-culturele verenigingen zetten zich achter het project en wilden het financieren.

Het dossier startte met een gedetailleerde fotoreeks van de te restaureren sierelementen. Vervolgens werd een vooronderzoek naar de afwerkingslagen uitgevoerd. Daaruit bleek dat de broederschapslijst haar oorspronkelijke kleuren behouden had, maar ook dat de polychromie van de baldakijnnis in het begin van de 20ste eeuw grondig werd gewijzigd. Na overleg werd gekozen voor een terugkeer naar de oorspronkelijke polychromie omdat de baldakijnnis daardoor ongetwijfeld aan kleurrijdom en originaliteit zou winnen.

De sokkel van de Sint-Sebastiaansnis werd zwaar beschadigd en gescheurd door een later aangebrachte (maar nu verwijderde) kandelaarhouder. De minderwaardige olieverfoverschildering moest wijken en de onderliggende lagen werden gefixeerd. Een bruine nisrand bleek oorspronkelijk een marmerimitatie in "jaune de Sienne" te zijn. De imitatie werd opnieuw aangebracht. Ook de sokkel toonde een vrij goed bewaarde, maar beschadigde marmerimitatie. Die werd vrijgelegd, gereinigd en bijgewerkt. Dezelfde procedure werd voor de bal-

dakijnbekroning gevolgd. Het bladerwerk (in variaties van groen overschilderd) werd opnieuw in houtimitatie geschilderd, alsook het bekroningsvaasje. De gordijnen (met binnenschijdering in hermelijn) kregen hun oorspronkelijke lichtblauwe kleur terug. Het loverwerk bovenaan de baldakijn vertoonde geen oudere afwerkingslagen. Wegens de matte indruk werd besloten hier een lichte bronzing toe te passen.

De pendant van de baldakijnnis, een ledenlijst van het broederschap van het heilig Sacrament, kreeg eveneens een opfrissing. Eerst werd de broederschapslijst grondig tegen houtborende insecten behandeld. Ontbrekende elementen van de gordijnen en het lijstwerk werden hermaakt. Voor deze lijst volstond een opfrissing van de houtimitatie, het houtwerk en de polychromie. Aangezien de confrerie verdwenen is, werd gezocht naar een zinvolle invulling van de ledenlijst. Het kerkbestuur liet de namen en de aanstellingsdata van de Kalkense pastoors (1384-1993) aanbrengen.

Door deze beperkte restauratie werd door de plaatselijke gemeenschap een waardevolle bijdrage geleverd tot de volledige restauratie van het kerkinterieur.

Eric De Leenheer

Beschermingen

DE LEIEMEERSEN

Op 25 januari 1995 beschermde Minister Sauwens de Leiemeersen van Sint-Martens-Latem als landschap om reden van de (cultuur)historische en de (natuur)wetenschappelijke waarde.

De Leiemeersen (*Latemse meersen*) liggen integraal op het grondgebied van Sint-Martens-Latem, in de alluviale vlakte op de rechteroever van de Leie. Ze beslaan een oppervlakte van ruim 150 ha.

Het alluvium van de Leie ligt te Sint-Martens-Latem op 6 m O.P.. Het bestaat uit een strook natte gronden – in hoofdzaak op kleiig materiaal – die traditioneel eerst als graasweide en later als hooiland gebruikt werden. Naar het oosten toe is deze strook eerder smal en sluit ze direct aan bij de kouterrug; naar het westen toe beslaan de alluviale gronden de volledige zone tussen de Leiebocht en het duingebied.

Een zandige pleistocene opduiking steekt boven dit alluvium uit te Achterbrakel. Zij vormt een kleine zogenoemde donk waarvan het niveauverschil met het alluvium nauwelijks 1 m bedraagt. Aansluitend aan de donk, in oostelijke richting lopend in het meersengebied, liggen er enkele vingervormige uitlopers. Ze zijn met moeite in het reliëf te onderscheiden als iets hoger gelegen ruggen en worden van elkaar gescheiden door depressies. Waarschijnlijk betreft het hier een geulensysteem met fossiele oeverwallen ertussen, gevormd in het Laatglaciaal als gevolg van het verwilderd riviersysteem van de Leie.

Tegen de actuele Leiebedding bevindt zich een goed ontwikkelde oeverwal die enkele tientallen meter breed is en ongeveer 1 m hoog. Hierdoor is een rechtstreekse afwatering van het laaggelegen alluviaal gebied naar de Leie niet mogelijk; dit geschiedt langs de Meersbeek die in oostelijke richting loopt. De oeverwalgronden zijn opgebouwd uit zandlemig materiaal dat naar de diepte toe zandiger wordt.

Gelet op hun gunstige textuur en op hun hogere positie in het alluvium waren deze gronden traditioneel eerder voor akkerland geschikt. Niettemin zijn ze bij hogere waterstanden van de Leie voor overstroming vatbaar, zodat bewoning er nog steeds risico's inhoudt.

In de vroege landbouworganisatie van onze streken speelden de meersgebieden, eerst als graasgebieden voor het vee en later als hooiland, een belangrijke rol, zo ook te Sint-Martens-Latem. In tegenstelling met veel andere vergelijkbare gebieden in Oost-Vlaanderen is het meersengebied hier nog vrij gaaf gebleven.

Toch is de alsmaar verder woekerende trend tot uniformisering van grote delen van het cultuurlandschap ook binnen dit gebied merkbaar. Waar er tot voor kort duidelijke verschillen aanwezig bleven tussen het westelijk en het oostelijk gedeelte van de Leiemeersen zijn ze nu voor het grootste deel verdwenen.

In het oostelijk deel van de Leiemeersen, dus aansluitend bij het kerkdorp en de kouterrug was vóór 1960 de lang uitgerepte repelpercelering overheersend. Dit deel van de Leiemeersen werd in associatie met de bebouwing van de koutergronden in gebruik genomen: het gebruik als grasland gaat vermoedelijk terug tot in het Neolithicum.

Kavelgrenzen in de vorm van bomenrijen waren er niet zo talrijk: de meersen hadden er een half-gesloten aspect. Sinds de jaren '60 werd het grootste gedeelte van de repelpercelen samengenomen zodat men nu in het oostelijk deel van de meersen nagenoeg hetzelfde perceleringspatroon aantreft als in het westelijk deel. De aansluitende oeverwalgronden werden er gaandeweg door bewoning ingenomen. De meeste meersgronden zelf werden steeds beter ontwaterd zodat er een droger type van grasland ontstond. Plaatselijk werden zelfs graslandpercelen omgezet in akkerland.

In het westelijk deel van de Leiemeersen tekent de pleistocene zandige opduiking van Achterbrakel zich duidelijk af. Op deze donk maakt akkerland de hoofdmoot uit. Niettegenstaande de eigenlijke donk slechts een zeer geringe oppervlakte inneemt, wordt ze als het ware voortgezet door een aantal uitlopers die in oostelijke richting, ongeveer evenwijdig met de huidige Leielooop verlopen. De uitlopers danken hun ontstaan aan de opeenvol-

gende verplaatsingen van de Leiebedding. De oeverwal met zijn tuinbouw en bewoning tekent zich eveneens zeer duidelijk af. In grote trekken, de verkaveling in bouwpercelen niet te na gesproken, onderging dit deel van de Leiemeersen minder opvallende veranderingen sinds 1960.

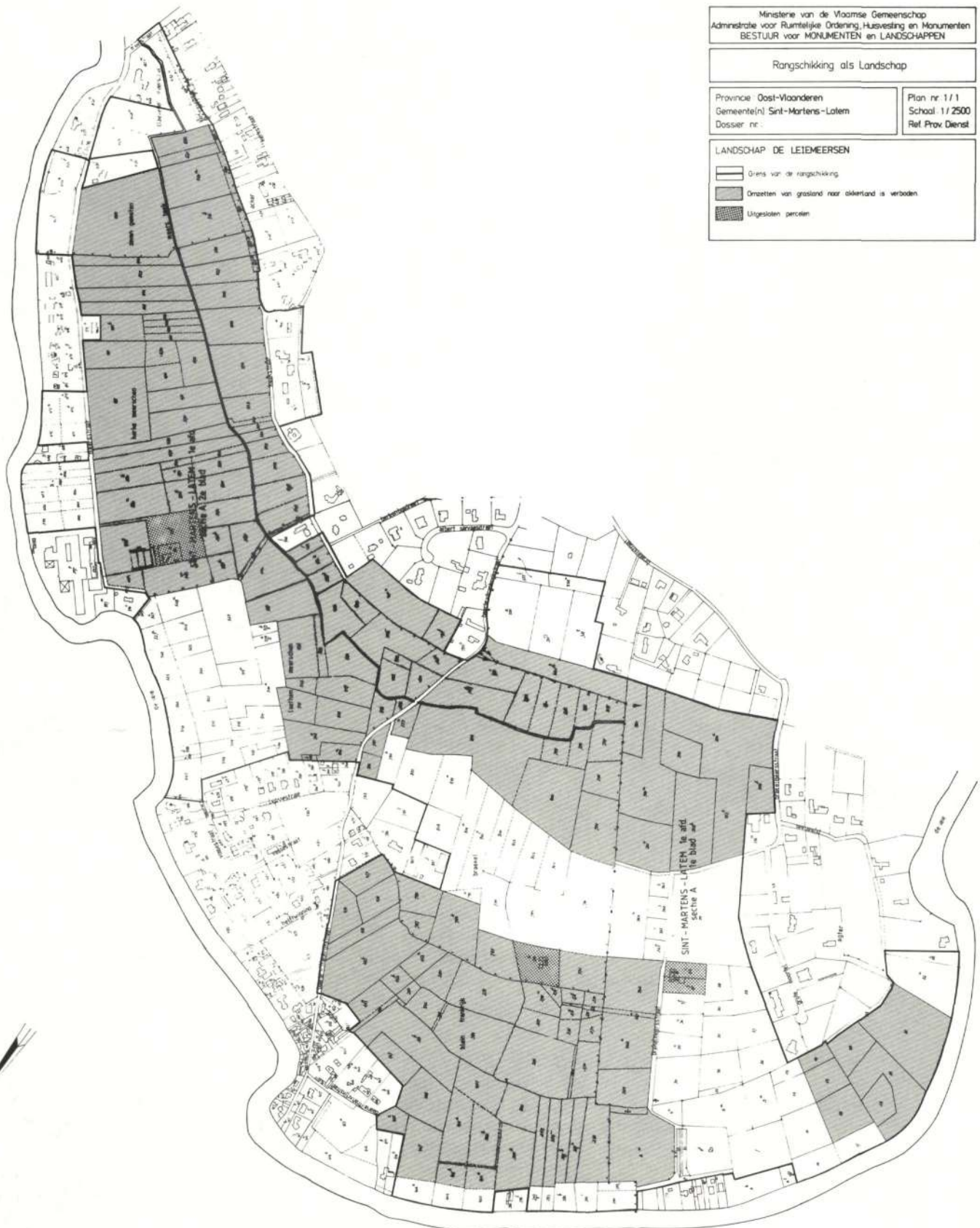
De vegetatie van dit rivierlandschap bij uitstek, met een verregaande menselijke beïnvloeding, vertoont nog altijd boeiende aspecten.

Plaatselijk is de plantengroei van matig bemest, vochtig tot nat grasland nog vrij fraai ontwikkeld, vooral op de meest venige bodems. Daar vindt men nog fragmenten van half-natuurlijk grasland met een zeldzame flora. Tot de kenmerkende plantensoorten behoren *Dotterbloem*, *Moerasrolklaver*, *Tweerijge zegge* en *Echte Koekoeksbloem*. Aan de perceelsranden, in de iets verruigde overgangszone naar de grachten toe groeien nog vrij zeldzame tot zeldzame soorten zoals *Gevleugeld hertschooi* en *Moerasbasterdwederik*. Naarmate de bodem vochtiger wordt, vermindert de hoeveelheid grassen en wordt de kruidrijkdom beduidend groter.

Ook de iets meer bemeste en iets drogere graslanden op voedselrijke bodems herbergen nog enkele interessante flora-elementen. Zo groeit er op een berm aan de rand van een graasweide én onder de prikkeldraad nog een zeldzame flora met naast *Kruipend zenegroen* in het boeren-grasland steeds zeldzamer wordende planten zoals *Spits havikskruid* en *Blauwe knoop* en als pioniersoort het beschermde *Fraai duizendguldenkruid*. Langsheen een talud dat de overgang markeert tussen duinen en meersen, sijpelt zuur kwelwater uit de bodem, hier groeien plaatselijk nog *Veenmossen*.

Ook de waterplantenvegetaties zijn meer dan eens belangwekkend. Zo groeit er nog – het voor ons land – zeer zeldzame *Gesteeld sterrekroos* in een kleine plas met stilstaand water. Enkele grachten zijn rijk begroeid met een keur van steeds zeldzamer wordende *Fonteinkruiden* zoals *Klein*, *Gekroesd* en *Plat fonteinkruid*. Elders worden ze dan weer afgewisseld door soorten zoals *Schede* en *Haarfonteinkruid*.

Paul Van den Bremt

M&L CITAAT

“Pourquoi cette hauteur excessive des églises, cette longueur démesurée, cette largeur superflue, ces ornements somptueux, ces peintures curieuses qui attirent les yeux et troublent l’attention et le recueillement? (...) Nous les moines, qui avons quitté les rangs du peuple, qui avons renoncé aux richesses et à l’éclat du monde (...), de qui prétendons-nous réveiller la dévotion par ces ornements?”

Waarom deze overdreven hoogte van de kerken, deze buitenmatige lengte, deze overbodige breedte, deze weelderige versieringen, deze bevreemdende schilderijen die de blikken trekken en de aandacht en de meditatie verstoren? (...) Wij monniken, die de rangen van het volk hebben verlaten, die verzaakt hebben aan de rijkdommen en de luister van deze wereld (...), wiens godvrucht zouden wij kunnen bewerken op te wekken met deze ornamenten?

*Uit de Apologia ad Guilielmum Sancti Theoderici abbatem,
een polemisches geschrift van Bernardus van Clairvaux (1091-1153)
gericht tot de abt van Cluny.*

●

Maria uit het zwaar
beschadigde graf 2,
gevonden op het
zuidkerkhof in 1989

►►
Maria met kind uit
graf 1989/1

met het graf van N. van der Steene († 1339) uit de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk (9). De kunstenaar die dat laatste graf heeft geschilderd, is ons inziens wegens de vele gelijkenissen ook de man die in het graf 1989/2 heeft gewerkt. Het in 1993 gevonden graf uit de Sint-Jacobskapel kan uit het derde kwart van de 14de eeuw stammen. Dezelfde baksteenlengte (21 cm) komt voor in de graven die in 1990 in de toren werden ontdekt. De verfijnde gotische *weke stijl* met de typische gemaniëerde plooienvan van de kledij in de graven 1, 2 en 3 verwijst waarschijnlijk naar het laatste kwart van de 14de eeuw. De beschrijving van graf 4 kan teruggaan tot het begin van de 15de eeuw.

Naast het beschrijven begon men omstreeks 1400 ook een andere versieringswijze toe te passen, namelijk het bevestigen van tekeningen op papier tegen de vochtige kalkwand, waardoor het papier volledig wordt verkalkt. Later in de 15de eeuw worden ook houtsneden tegen de wanden aangebracht. Tijdens de 16de eeuw komt het gebruik op wapenschilden en sterfdata op de wanden te schilderen, bijvoorbeeld het jaartal 1534 in het graf in 1841 in de kathedraal gevonden. Later, in de 17de eeuw, worden langere inscripties op de muren geschilderd, bijvoorbeeld in het graf van C. Reyvaert († 1600) in 1906 gevonden, en in het graf van deken P. de Cueninck († 1618) in 1913 ontdekt.

De vele graven met binnenbeschildering die in Brugse grond sinds het einde van de 13de eeuw tot stand zijn gekomen, wijzen onmiskenbaar op een grote bloei van die kunsttak (9). Ook in talrijke dorpen en stadjes in de omgeving komen beschilderde graven voor (10). Maar hoe verder van Brugge, hoe minder talrijk ze zijn (11), met uitzondering van Gent waar er relatief veel zijn (12). In de Noordelijke Nederlanden zijn figuratieve grafschilderingen onder meer gevonden in de Sint-Pieterskerk te Utrecht en in het Minderbroedersklooster te Dordrecht. In Duitsland zijn er bisschopsgraven met figuratief schilderwerk in Bonn, Lübeck en Mainz (13).

Over het ontstaan van de Vlaamse grafschilderkunst zagen reeds heel wat theorieën het licht, maar een aanvaardbare uitleg voor het fenomeen werd nog niet gegeven. Het blijft intussen een feit dat tientallen beschilderde graven daterend vanaf het einde van de 13de eeuw ontdekt werden, maar dat de directe voorlopers nog niet aan het licht gekomen zijn (14). Zouden nieuwe stromingen in de 13de-eeuwse devotie zoals veranderingen in de dodenliturgie en -cultus of de 'opkomst' van het vagevuur een rol gespeeld hebben? Maar dan nog blijft de vraag waarom de grafschilderkunst zo'n grote verspreiding in Vlaanderen kende, en voornamelijk in het Brugse. Misschien geven nieuwe grafvondsten ooit nog een antwoord op die vraag (15).

Wierookvat-
zwaaiende engel uit
graf 1935

Maria met kind uit
graf 1935

Bewapening voor
betonvloer in graf
1989/1

INVENTARIS VAN DE BESCHILDERDE GRAFKELDERS DIE IN DE SINT- SALVATORSKATHEDRAAL EN OP HET VROEGERE KERKHOF WERDEN ONTDEKT

1778

Omstreeks het midden van de 18de eeuw was de barokke predikstoel, die de Brugse beeldsnijder Jan Janssens in 1620 had vervaardigd, in geen al te goede toestand meer en men dacht er aan een nieuwe kansel te laten maken. Het duurde echter tot in 1778 vooraleer de nieuwe predikstoel naar een ontwerp van Hendrik Pulinx de Jongere kon worden geplaatst. Tijdens de grondwerken voor de fundering kwam men op twee boven elkaar gelegen graven terecht. Het onderste was beschilderd met de figuren van Christus, Maria, heiligen en lelies. Een ooggetuige, kanunnik P. de Molo, beschreef de vondst aldus: "...en fossoyant, on a trouvé deux caveaux l'un sur l'autre, dont le plus profond étoit entièrement peint en figures de notre seigneur, de la Vierge Marie et des Saints, le tout-parsemé de fleurs de Lys, le tout encore si frais, et si bien conservé, comme venant d'être coloré récemment. Cependant il avoit près de cinq cent ans que c'étoit fait, mais les ossements étoient convertis en cendres, sans qu'on peut decouvrir jusqu'ici, de qui pourroit être ce caveau sepulcral" (16).

Graf 1989/1

1821

In 1821 werd tijdens het aanleggen van een kasseiweg op het noordkerkhof een beschilderd graf gevonden dat met 4-5 dekstenen was toegelegd. Op de oostkant was een Kruisiging met Maria en Johannes afgebeeld, op de andere zijde stonden heiligen.

De Brugse kunstschilder en kroniekschrijver Jan Karel Verbrugge (1756-1831) vermeldde de vondst als volgt: "Op den 5en December, in den morgenstond, hebben zij een nieuw bedde der calsijsde geleyd om van St. Salvator naer de straet te gaen die leyd naer de Steenstraete. Men vond op het kerkhof van dien weg, circa 25 meters van de kerkdeure, de naeste al den kant van de Ongepluynde Vogelstraete, 5 voet onder de aerde, 4 à 5 deksteen. Den werkmans gink in den put en hefte de steenen op, en vonden daeronder een smal graf, ook wel vijf voet diep. Dit graf was en fresco geschildert op eenen witten grond. Al den kant van de Mart was geschildert eenen gekruysten God, met O.L. Vrouw en St. Jan staende onder het Cruys, en aen de ander zijde ander heyligen, alles in coleuren; aen 't hoofd een geschrift in St. Pietersletteren. Mijnheer Deys, kerkmeester, en mijnheer van Huerne, ook kerk-

Engel uit graf
1989/1

Graf ontdekt in 1878 op het kerkhof van de Sint-Salvatorskathedraal, lithografie van P. Raoux

meester, hebben het gezien, doch mijnheer Deys eerst. Als mijnheer van Huerne daer aenquam, troppelde het volk zeer straf. Door order van den lesgemelden heer, wierd het graf met de deksteen wederom toegeleyd en met de oude schorrestukken daerop. Eyndelinge met aerde daerop. Daer wierd boven eene reke witte steenen geleyd, tot kenteeken waer het juyst was, om laeter te kunnen vinden. Alle de schilderinge was nog zeer frisch. De hoofden der figuren waeren ter groote van een zwaer ey" (17).

1841

Naar het ontwerp van architect Pieter Buyck uit 1840, werd in 1841-43 in de kruisbeuk en in het schip een nieuwe marmeren vloer gelegd. Tijdens de grondwerken in augustus 1841 kwamen drie reeksen boven elkaar gelegen graven aan het licht; ze bevonden zich ongeveer in het midden van het schip. Een eerste reeks graven lag onmiddellijk onder de vloer; één graf was 1543 gedateerd. Een tweede reeks bevond zich omtrent vier voeten diep en nog vijf à zes voeten dieper waren fragmenten van oudere graven. In de tweede laag waren twee graven naast elkaar geplaatst waarvan de bepleisterde binnenwanden versierd waren met gedeeltelijk beschilderde houtsneden. Van de twee best bewaarde houtsneden toonde de ene de gekruisigde Christus, de andere de Kroning van Maria door de heilige Drieëenheid (52,5 x 39,5 cm). Ze dateren van het einde van de 15de eeuw (18).

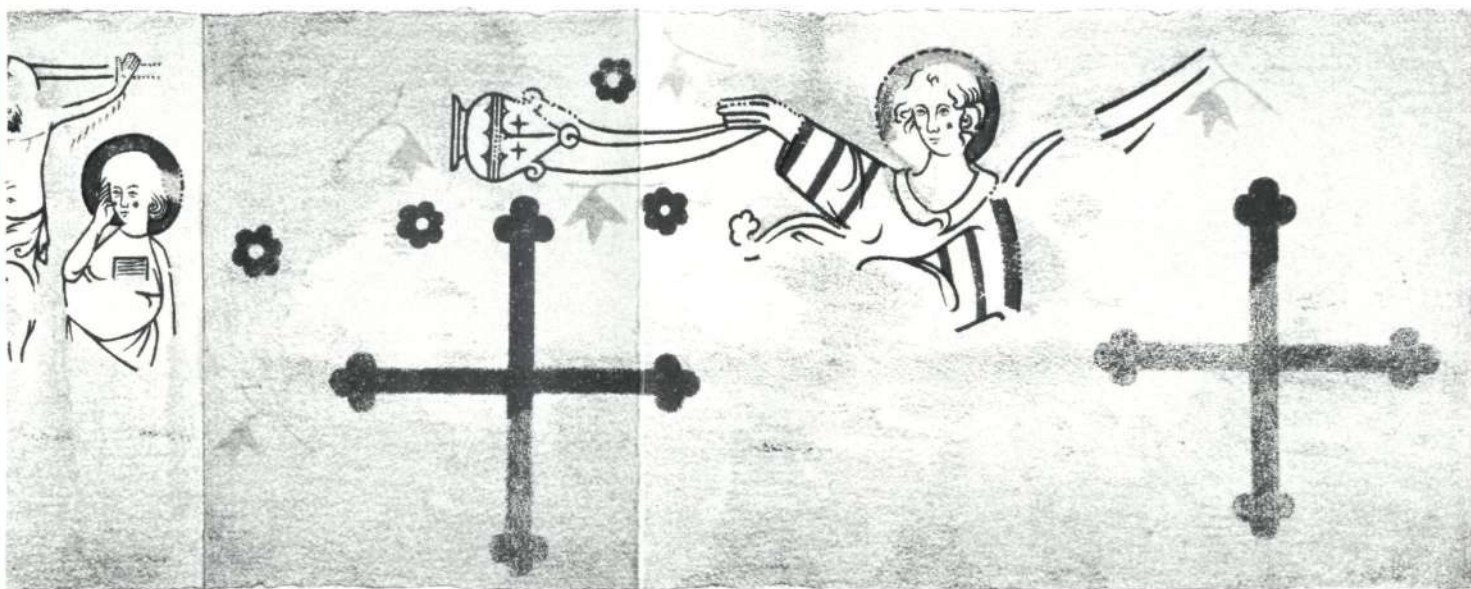
1878

Tijdens het verlagen van het kerkhof in 1878 werd tussen de kerk en de Steenstraat, ongeveer ter hoogte

van de oostelijke steunbeer van de transeptgevel, een beschilderd bakstenen graf gevonden. Op de oostkant bevond zich de gekruisigde Christus tussen Maria en Johannes. Elke langsijde droeg de – zeer geschonden – voorstelling van een engel die een wierookvat zwaaide naar de Calvarie. Rode strepen versierden de mouwen van de dalmatieken. Elke engel was omringd door twee klaverbladkruisen. Op de langsmuren kwamen nog rode zeslobbige blaadjes en blauwe klokbloempjes voor. Op de westzijde was het schilderwerk verdwenen. De schildering was aangebracht op een zeer dunne pleisterlaag. A. Duclos dateerde het graf eerst "uit de jaren 1500" (19), maar stelde later een datering circa 1270 voor (20), misschien op gezag van G. Van den Gheyn die de schildering in de 13de eeuw (1275?) had geplaatst (21). Ons inziens stamt het graf uit de eerste helft van de 14de eeuw.

Gezicht op de graven 26, 27 en 28, die ontdekt werden in 1913

1898

Op 12 december 1898 vond men op het zuidkerkhof bij de transeptingang, tijdens grondwerken voor een bliksemafleider, een bakstenen graf met beschilderde binnenwanden. Op één zijde waren Maria en Kind uitgebeeld (22).

1906

In 1906 werd in de Barbara- of Jozefkapel het altaar verplaatst. Tijdens de grondwerken werd het graf van Catharina Reyvaert († 28 maart 1600) gevonden. Het graf bevatte een opschrift met de identificatiegegevens van de overledene en op elke smalle zijde een leliekruis met een Sint-Andrieskruis er door.

1912

Op 30 oktober 1912, tijdens delfwerken voor de nieuwe kapittelgebouwen op het zuidkerkhof, werd een waarschijnlijk 12de-eeuws veldstenen graf gevonden. De binnenwerkse lengte van het graf – dat tamelijk getrouw de lichaamsvorm volgde – bedroeg 165 cm. De bodem lag op -290 cm beneden het toenmalig peil. De veldstenen waren niet gemetseld. Tegen de binnenwanden was er een rode pleisterlaag van schelpkalk en zand (23).

1913

In juni en juli 1913 werden sleuven gegraven voor de nieuwe verwarmingsinrichting in de kerk. Bij die gelegenheid werden talrijke gemetselde graven aangetroffen, waarvan er verscheidene met wandschilderingen waren versierd. Kanunnik A. Duclos heeft samen met werkopzichter A. Verbeke de werkzaamheden van nabij gevolgd en alle wetenswaardig-

heden genoteerd (24). De door hem gebruikte nummering van de graven wordt hier behouden.

De graven 6-11 lagen in de middenbeuk; 26-27, 28, 29 en 30 bevonden zich in het 13de-eeuws zuidkoor (sinds het einde van de 15de eeuw ingelijfd in de nieuwe kooromgang); 36 en 40 lagen in het hoofdkoor.

De bovenkant van graf 6 lag op -175 cm onder de vloer. Het hoofd van de dode lag aan de westkant. Het graf was met dekstenen toegelegd. De beschildering was aangebracht op een zeer dunne grijze onderlaag. Op de oostkant was de Kruisiging afgebeeld. Christus droeg een gele lendendoek; naast hem stonden Maria met geel kleed en blauwe mantel en Johannes met geel kleed en rode mantel.

Beiden hielden een boek in de hand. Op de westkant zat de gekroonde Maria op een bank, die aan de voorzijde een venstertje of nis vertoonde. Op de linkerhand zat een vogel. Het is ons inziens, wegens de beschadigde toestand, niet met zekerheid uit te maken of het Jezuskind al dan niet was afgebeeld. Op de langswanden werden in het oostelijk gedeelte resten aangetroffen die zouden kunnen verwijzen naar engelen die de Kruisiging bewierookten. In het westelijk gedeelte stond telkens een rood leliekruis met erdoor een smaller Sint-Andrieskruis eindigend op drie bolletjes. Op alle wanden waren rode vijflobbige blaadjes geschilderd.

De nummers 7-8 duiden op een dubbelgraf, gemetseld met bakstenen van 22 cm lengte. De bovenkant lag op -55 cm onder de vloer. In graf 7 lag het hoofd van de overledene in het oosten; in graf 8 was het omgekeerd. Zes of zeven Doornikse stenen dekten het

Engel uit een graf
gevonden in het
13de-eeuwse zuid-
koor in 1913

graf af. De beschildering was op een dunne grijze onderlaag aangebracht. Op de westkant van graf 7 en op de oostkant van graf 8 waren sporen van een Kruisiging te zien (25). Op de tegenoverliggende zijden waren vage sporen van beschildering. Op de langswanden van graf 7 stonden roodbruine leliekruisen met Sint-Andrieskruisen erdoor, die eveneens op lelies eindigden. De breedte van het kruis bedroeg 70 cm, zodat er twee kruisen per wand waren geweest. Op de langswanden van graf 8 waren Sint-Andrieskruisen met een verticale lijn erdoorheen; de zes uiteinden waren gesneden door twee evenwijdige strepen.

De bovenkant van graf 9 lag op -175 cm onder de vloer. Het hoofd van de dode zou aan de oostkant hebben gelegen. De gebruikte baksteen was 22 cm lang. Het graf was dichtgelegd met dekstenen. Een dunne onderlaag droeg de beschildering. Op de westkant was de Gekruisigde afgebeeld tussen Maria en Johannes, beiden met een wit kleed en een rode mantel. Christus droeg een witte lendendoek en achter zijn hoofd een kruisnimbus. Uit de kruiswonden stroomde bloed. Zwarte strepen duiden de bodembegroeiing aan. Op de oostzijde zat Maria met een wit kleed en rode mantel op een bank waarvan het middengedeelte met een rood tapijt bedekt was. De voorzijde van de bank was voorzien van nisjes. Op de voetbank lag een wit tapijt met franjes. Maria had loshangend haar. In de rechterhand hield ze een twijg, terwijl ze met de linkerhand het Kind vasthield dat op haar linkerknie zat en een grijs hemd droeg. Op de bank stond de kandelaar met

brandende kaars met gele schroefvormige versiering. Op elke zijwand stond een engel, aangekleed met een dalmatiek met brede rode banden. De vleugels waren met rood gehoogd. Met de rechterhand zwaai- de hij een wierookvat naar de oostkant, terwijl hij in de andere hand een wierookscheepje hield. Elke engel was omgeven door twee vooraf aange- brachte rode leliekruisen met erdoor een dunner Sint-Andrieskruis waarvan elke arm op drie bolletjes eindigde. Op alle wanden waren rode zeslobbige blaadjes geschilderd.

Dubbelgraf 10-11 was gemetseld met baksteen van 22 cm lengte. De dekstenen lagen op -175 cm op het graf. In graf 10 lag het hoofd aan de oostkant, in graf 11 in het westen. Alle wanden waren versierd met rode zeslobbige blaadjes en grote rode leliekruisen (71 x 65 cm) met een klein bloemvormig hoek- ornament.

Van het dubbelgraf 26-27 worden verscheidene fragmenten in het kathedraalmuseum bewaard. Het graf was gemetseld met baksteen van 24 x 11-12 x 4,5-5 cm en afgedekt met platte stenen. De boven- kant van het graf lag op -55 cm onder de vloer van de kooromgang. In graf 26 lag het hoofd van de dode aan de westzijde en 'keek' naar de kruisiging op de oostzijde; in graf 27 was de schikking net andersom.

Op de oostkant van graf 26 is de Kruisiging uitge- beeld. De gekruisigde, met rode nimbus met grijs kruis en bekleed met een rode lendendoek, bevindt zich tussen Maria en Johannes. Het bloed vloeit uit de wonden. Maria draagt een rood kleed waarboven

een witgele mantel met hoofddoek; de nimbus is rood. Bij Johannes zijn het kleeed en de nimbus witgeel, de mantel rood. In de linkerhand draagt hij een boek. De witgele achtergrond is bezaaid met grijsblauwe zespuntige sterren en rode stippen.

Aan de westkant wordt Maria staande met het Jezus-kind voorgesteld. Ze draagt een witgeel kleeed waarboven een rode mantel. Haar kroon is geel, terwijl de hoofddoek en de nimbus dezelfde witgele kleur van de achtergrond hebben. In de linkerhand houdt ze een rode bol of vrucht. Op de rechterarm draagt ze het kind, dat een blauwgroen kleeedje aan heeft en een gele bol of vrucht vasthoudt. Een geel kruis versiert de rode nimbus. Aan weerszijden van de twee figuren staat een kandelaar met brandende kaars in dezelfde kleur als de achtergrond. Ook hier is het decor met grijsblauwe zespuntige sterren en rode stippen bezaaid.

Op iedere langskant staan een wierookvatzwaaiende engel en een kruis. Op de noordwand zwaait de engel het gele wierookvat naar de westkant, naar Maria en het kind; op de zuidwand wordt de Calvarie bewierookt. Naast de engel is telkens een rood leliekruis geschilderd. De engel draagt een rode dalmatiek boven een witgele albe en amict. De vleugels

Maria met kind uit
het graf 1913

zijn met roze kleur gehoogd. Op de witgele achtergrond zijn rode zeslobbige bloemen en blauwgrijze klokjesbloemen geschilderd.

In graf 27 is de Calvarie op de westzijde afgebeeld. Christus, op een geel kruis genageld, draagt een rode lendendoek. In de gele nimbus is een rood kruis aangebracht. Maria houdt een boek vast en draagt een geel kleeed, een rode mantel en een gele nimbus; Johannes draagt een rood kleeed, een gele mantel en een rode nimbus. Boven het gele kruis staan de zon en de maan. De witgele achtergrond is bezaaid met roodbruine zespuntige sterren.

Op de oostkant staat Maria met het kind tussen twee gele kandelaars met brandende kaarsen, versierd met blauwe schroefdraad. Ze draagt Jezus op de rechterarm en houdt in de linkerhand een bloeiende twijg. Maria draagt een geel kleeed, rode mantel, witte hoofddoek, gele kroon en rode nimbus. Jezus maakt met de linkerhand een zegenend gebaar en houdt een gele bol in de rechterhand. Het kleeed van het Kind is blauwgrijs; in de gele nimbus zit een rood kruis. Op de witgele achtergrond zijn roodbruine zespuntige sterren geschilderd.

Op elke langszijde staan een wierookvatzwaaiende engel en een kruis; op de noordkant wordt het gele wierookvat naar de oostkant met Maria en kind gezwaaid; op de zuidkant gebeurt dit naar de westkant met de Calvarie. De engel is gekleed in een rode dalmatiek boven een witte albe; de amict is geel gekleurd. Naast elke engel, die telkens maar één vleugel heeft, is een roodbruin leliekruis aangebracht. Op de witgele achtergrond zijn roodbruine zeslobbige bloemen en grijsblauwe klokjesbloemen geschilderd.

Het graf 28 – met bakstenen van 22 cm lengte – was gedeeltelijk opgetrokken tegen het graf 27 waarvan het een gedeelte van de zuidmuur gebruikte. De dekstenen lagen eveneens op - 55 cm op het graf.

Het hoofd van de overledene bevond zich aan de westzijde. Op twee wanden trof men resten van een opgekleefde gekleurde houtsnede aan. Op de oostkant betrof het een Calvarie; onder de rechterarm van Christus was een engelkopje. Op de noordkant toonde de houtsnede een dubbele boog waaronder rechts een kruisnimbus en links een gewone nimbus te zien was. In de zwikken zaten engelkopjes. Volgens A. Duclos was de Kroning van Maria uitgebeeld. Op de wanden waren bruine leliekruisen met Sint-Andrieskruisen erdoor en ook kleinere kruisen geschilderd.

Van het graf 29 waren de bakstenen 22 cm lang en lagen de dekstenen op - 55 cm op de grafwanden. Het hoofd lag aan de oostkant. De beschikking was

slecht bewaard. Op de oostkant was de Kruisiging afgebeeld, op de westkant een zittende Maria en kind. Op de zijanten herkende men engelen met wierookvaten en ook talrijke kruisen.

Graf 30 was gebouwd met bakstenen van 28 cm lengte en 7 cm dikte. De dekstenen lagen op - 98 cm op de grafmuren. Het hoofd van de dode lag aan de westzijde alhoewel de oostzijde breder was dan de westkant. Misschien werd het graf een tweede maal gebruikt en werden dan de wanden versierd met bruine kruisen.

Van het graf 36 lagen de dekstenen op - 60 cm onder de vloer. De bakstenen waren 22 x 5,5 cm groot. De wanden waren versierd met rode kruisen, volgens Duclos gelijkend aan de kruisen uit het graf van N. Pagant in de Sint-Niklaaskapel te Brugge, dit wil zeggen Sint-Andrieskruisen met verticale middenlijn, beide herkrust (26). Duclos dateert het graf uit het begin van de 15de eeuw.

Graf 40 was gemetseld met bakstenen van 28 x 7 cm. De dekstenen lagen op - 97 cm op de grafmuren. Op de oostkant was een Kruisiging afgebeeld. Christus hing aan een geel takkenkruis. Lendendoek en kruisnimbus waren ook geel. Maria droeg een rood kleed en een gele mantel; bij Johannes, die een boek in de linkerhand hield, waren de kleuren net omgekeerd. Op elke langskant waren fragmenten van engelen met wierookvaten bewaard; ernaast stond een groot bruin leliekruis. Toen in 1618 deken Petrus de Cuenync in dat graf werd begraven, werden de zijanten en de westkant bedekt met een witgele kalklaag en voorzien van een rood inschrift. Aan het begin en het einde van het inschrift stond een leliekruis met een Sint-Andrieskruis erdoor.

1935

In oktober 1935 werden in het westelijk gedeelte van de middenbeuk funderingssleuven gegraven voor het koordoksaal dat van de kooringang werd overgebracht. Tijdens die werkzaamheden werden twee beschilderde graven gevonden (27).

In het eerste graf, gemetseld met baksteen van 22 x 10 x 5 cm en gelegen op 1,62 m van de westmuur en op - 45 cm onder de bestaande vloer, was elke wand versierd met een houtgravure waarvan men slechts de aftekening en enkele resten aantrof. Op de smalle zijden was dit de enige versiering. Op de langszijden daarentegen bevonden zich aan weerszijden van de gravure een herkrust kruis met erdoor een Sint-Andrieskruis, telkens vergezeld van vier kleine herkruste kruisen.

In de as van de kerk, op 1 m van de westmuur, werd op een diepte van - 120 cm onder de bestaande vloer de gebroken zerk van kapelaan Niclaïs Blankard († ca. 1340) gevonden. Nadat men dieper gegraven had, kwam men op het beschilderd graf van baksteen van 25 x 12,5 x 4,5 cm dat bij de zerk hoorde en nu in de kerktoeren zal worden opgesteld.

Op de westkant is de Kruisiging voorgesteld. Christus, met een lichtbruine lendendoek bekleed, hangt aan het kruis met de kruistitel met INRI en erboven de zon en de maan. Maria met loshangend haar, draagt boven een blauwgroen kleed een rode mantel met witte binnenkant. Johannes heeft een boek in de linkerhand; het kleed is rood, de mantel wit met groene binnenzijde.

De oostkant vertoont Maria zittend op een bank; ze houdt een korenaar in de linkerhand, een zeldzaam iconografisch motief. Ze draagt een groenblauw kleed en een rode mantel met witte binnenkant. Nimbus, kroon en sluier zijn witgeel. Jezus, met blauwgrijs kleedje, staat op haar rechterknie en houdt een vogel vast. De achtergrond is bezaaid met donkerblauwe klokjesbloemen.

Op elke langszijde zwaaien twee engelen ieder een wierookvat naar de smalle zijde; ze dragen een witte albe en een rode dalmatiek waarop een groenblauwe band geschilderd is. In het midden van de wand is een rood, door zwarte lijnen omlijst leliekruis aangebracht. Eromheen zijn vier kleinere klaverbladkruisen geplaatst. Op de uiteinden van de langsmuren staan rode leliekruisen. Op de achtergrond zijn donkerblauwe klokjesbloemen en rode vijflobben geschilderd.

1957

Op 12 september 1957 werd in de zuidelijke transeptarm, tijdens grondwerken voor de verwarming, een beschilderde middenwand (62 x 219 cm, bovenkant niet meer aanwezig) van een dubbelgraf gevonden, die nu in de kerk staat opgesteld. De bakstenen meten 29-30 x 14-14,5 x 6-6,5 cm. De bovenkant van het graf bevond zich op - 67 cm onder de vloer. In het midden van de wand is een engel uitgebeeld met een wierookvat en een wierookscheepje; eromheen zijn twee bruinrode leliekruisen met erdoor een herkrust Sint-Andrieskruis. De nimbus van de engel, de albe, het wierookvat en het wierookscheepje zijn geel; de dalmatiek is bruinrood. De witgele achtergrond is versierd met bruinrode zeslobbige bloemen. Een zelfde voorstelling bevindt zich op de andere kant van de wand.

1970

Op 22 mei 1970 stootte men tijdens de opstelling van de beelden van Petrus en Paulus (1765, door

Tekening van
geschilderd graf uit
1935

Pieter Pepers) op het noordkerkhof op - 70 cm op de bovenkant van een 56 cm-brede grafwand (bakstenen van 28 x 13,5 x 6 cm) waarvan de binnenzijde met rode blaadjes was versierd.

1989

Op 6 november 1989 werd tijdens rioleringswerken op het zuidkerkhof nabij het zuidportaal van de kruisbeuk een beschilderd graf gevonden dat gemetseld was met bakstenen van 21 x 9,5 x 4,5 cm.

Het graf, toegedekt met zes dekstenen, is 62 cm (W) en 37 cm (O) breed en 207 cm lang; de wanden zijn 70 cm hoog (28). In het graf dat gedeeltelijk met puin was gevuld, lagen resten van het geraamte en van het ijzeren beslag van de kist.

Op de westkant is de Kruisiging geschilderd.

Christus, vastgenageld op het kruis waarop de kruistitel met INRI bevestigd is, draagt een grijze lendendoek. Het kleed van Maria is wit, de mantel met hoofddoek grijs en binnen rood en de nimbus geel. Johannes draagt een rood kleed en een gele mantel en nimbus.

Op de oostkant is Maria met het kind Jezus afgebeeld. Maria zit op een kussen, dat op een bank ligt. De bovenkant van de bank is versierd met een ruitpatroon, de voorzijde met enkele nissen of openingen. Boven haar rood kleed ligt een blauwgrijze mantel. Het gele haar hangt los op de schouders. Geel zijn eveneens de kroon en de nimbus. In de linkerhand houdt ze een twijg. Jezus staat op haar rechterknie. Hij heeft een geel kleedje aan en maakt met een veel te grote rechterhand een zegenend gebaar. Hij steekt de linkerhand in een spleet van Maria's kleed ter hoogte van de borst.

In het midden van elke langswand zwaait een engel in witte albe een wierookvat naar de Calvarie.

De engelen hebben een lange hals en een hoog voorhoofd. Nimbus, vleugels, wierookvat en -scheepje zijn met geel gehoogd. Omheen iedere engel staan

vier kruikenkruisen met een Sint-Andrieskruis erdoor. Aan ieder uiteinde van een langswand bevinden zich een groot leliekruis met erdoorheen een herkruist Sint-Andrieskruis, waarrond nogmaals vier kleine kruikenkruisen met een Sint-Andrieskruis erdoor. Op de zuidwand staat bij Maria nog een klein kruikenkruis met een Sint-Andrieskruis erdoorheen. Op alle wanden komen rode vijflobbige blaadjes voor. Op de bovenkant van de muren, dit wil zeggen op de plaats waar de dekstenen lagen, was een dikke rode lijst met halfronde lobben geschilderd die de ruwe baksteen van de bovenste laag bedekt. Tijdens het vrijmaken van het voorgaande graf werd tegen de zuidkant ervan op 13 november 1989 een ander beschilderd graf gevonden dat echter in slechte staat verkeerde. De baksteenmaat bedroeg 23-24 x 11 x 4,5 cm.

Op de westkant (B. 61 cm), die uitgezaagd werd, was de Kruisiging voorgesteld. Van de drie figuren bleven slechts enkele lijnen bewaard in de kleuren rood en grijs. Van Christus waren enkele resten van de rode lendendoek te zien; één grote nagel doorboorde de voeten. Maria droeg een grijs kleed en een rode mantel, Johannes een rood kleed en een grijze mantel.

Wierookvat-
zwaaiende engel op
de zuidwand van
graf 1989/2

Algemeen gezicht op de
vier graven van 1990
(foto Magenta Brugge)

Madonna met kind uit graf
1990/3
(foto Magenta Brugge)

Van de oostkant was de benedenhelft nog ter plaatse. Maria met rood kleed en grijze mantel zat op een bank die aan de voorzijde versierd was met tweemaal een vierpas en twee verticale strepen die venstertjes met maaswerk verbeeldden.

Waarschijnlijk stond het Jezuskind op de linker knie. Naast Maria stond een kandelaar met kaars; de andere kandelaar was verdwenen. Op de voetbank was een rood ruitvormig ornament geschilderd.

Op de twee langswanden (80 x 210 cm) was telkens een engel voorgesteld die een wierookvat naar de oostkant met Maria zwaaide. De dalmatiek had dezelfde kleur als de achtergrond, maar was met blauwe en rode banden gehoogd. De engel was omgeven door twee grote leliekruisen met vier blauwe klokjesbloemen in het centrum, die elk vergezeld waren van vier kleine herkruiste kruisen met klein Sint-Andrieskruis. De engelen vleugels waren over één van deze vier kruisen geschilderd omdat de schilder nagelaten had om plaats voor de vleugels open te laten toen hij de kruisen schilderde. In vele details vertoont de beschrijving treffende overeenkomsten met deze van het graf van Nicolas van der Steene († 1339) uit de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk (29). Ons inziens was hier dezelfde schilder aan het werk.

1990

Tijdens het onderzoek van de fundering van de toren werd op 26 september 1990 binnen tegen de zuidmuur een graf gevonden dat later tot een groep van vier graven bleek te behoren. Wegens de hoogstaande kwaliteit van de beschrijving besliste de Bestendige Deputatie van de Westvlaamse Provincieraad de graven in hun geheel te bewaren en ze op te stellen in een nieuwe 'crypte' binnen de toren (30). De baksteen meet 21 x 9,5-10 x 4,5 cm. De bovenkant van de 87 cm-hoge wanden lag op - 206 cm onder de bestaande torenvloer.

Graf 1 is binnenwerks 208 cm (Z) en 210 cm (N) lang, 53 cm (O) en 60 cm (W) breed. Op de westelijke helft lagen drie Doornikse stenen. Op de oostelijke helft waren de drie andere dekstenen gebroken en in het graf terechtgekomen samen met allerlei afval en aarde.

Op de westkant wordt de Kruisiging voorgesteld. Christus met bruin haar en baard, hangt met open ogen aan een grijs kruis. Hij draagt een blauwe lendendoek. De witte nimbus bevat een rood kruis. Het bloed stroomt uit de kruiswonden. Maria draagt een blauw kleed en een grijsgele mantel (met hoofddoek) waarvan de binnenzijde rood is. Johannes heeft een wit kleed en een rode mantel met blauwe binnenkant aan. Beiden hebben een witte nimbus. Met verticale strepen is begroeiing op de grond weergegeven.

De oostkant toont Maria, met Jezus op de schoot, op een blauwe bank gezeten. Ze heeft een rood kleed aan en een geelgrijze mantel. Onder haar grijze kroon valt het loshangend haar naar beneden.

Via een spleetopening in haar kleed geeft ze het Jezuskind, dat in het blauw gekleed is, de borst.

Twee kandelaars met ronde voet, bollenknoop en ronde vetvanger, dragen brandende kaarsen met blauwe schroefdraad. Op de voorkant van de bank zijn drie spleetvormige openingen of nissen.

Op elke langswand staat een engel die een wierookvat met sierlijk opengewerkt deksel naar de Calvarie in het westen zwaait. De engelen dragen een geelwitte albe en amict en een blauwe dalmatiek.

De vleugels zijn met rood gehoogd. Van de engel op de zuidwand is de ene vleugel naar boven gericht, de andere naar beneden. Elke engel staat tussen twee leliekruisen met herkruist Sint-Andrieskruis.

De armen van de leliekruisen dragen een kamversiering. De achtergrond is bezaaid met rode vijflobbige blaadjes, zoals op de smalle zijden, en daarenboven ook nog met blauwe klokjesbloemen.

Alle grafwanden zijn bovenaan met een bruine bolletjeslijst versierd.

Graf 2 ligt tegen de noordkant van het vorig graf en is ermee in verband gemetseld. Het is binnenwerks 210 cm (Z) en 213,5 cm (N) lang, 51 cm (O) en 58 cm (W) breed. In het graf, afgedekt met zes dekstenen, werd niemand begraven.

Op de westkant is Christus aan het kruis tussen Maria en Johannes uitgebeeld. De stijl is dezelfde als in de graven 1 en 3. Christus met witte lendendoek heeft hier echter de ogen gesloten. Maria met gevouwen handen draagt een wit kleed en een rode, van binnen blauwe mantel met hoofddoek.

Johannes heeft een blauw kleed en een geelgrijze mantel met rode binnenzijde aan.

De oostkant bevat de voorstelling van Maria en Kind. Maria heeft plaatsgenomen op een bank.

Jezus staat op haar rechter knie. Ze draagt een blauw kleed en een geelgrijze mantel die van binnen wit is. Dezelfde geelgrijze kleur komt ook voor in het haar, de kroon en de nimbus. Het rechtstaande Jezuskind draagt een rood kleedje en een nimbus met rood kruis. De twee kandelaars op de bank hebben een veelzijdige voet; de brandende kaarsen zijn bezet met een blauwe schroefversiering. De voorkant van de bank vertoont twee spleetvormige versieringen. Op de twee smalle zijden versieren rode vijflobbige blaadjes de achtergrond.

De engel die op elke langswand een wierookvat naar de Gekruisigde op de westzijde zwaait, draagt een witte albe en amict waarboven een rode dalmatiek. De vleugels zijn met blauw gehoogd. Van de engel

op de noordwand is één vleugel naar boven, een ander naar beneden gericht. De nerveus getekende lijnen van de vleugels wijken in grote mate af van de bruine lijnen van de voortekening. Elke engel is omringd door twee bruine leliekruisen met herkruid Sint-Andrieskruis. Op de langswanden zijn rode vijflobbige blaadjes en blauwe klokbloempjes geschilderd. Alle wanden zijn bovenaan met een bruine bolletjeslijst afgeboord.

Graf 3 ligt tegen de westkant van graf 2 en is er mee in verband gemetseld. Binnenwerks is het 205 cm (Z) en 207 cm (N) lang, 50,5 cm (O) en 61 cm (W) breed. Het graf dat met zeven dekstenen was toegelegd is niet gebruikt geworden.

De westzijde is, zoals in de twee vorige graven, beschilderd met de Kruisiging. Omheen Christus staan Maria en Johannes in een zeer maniëristische houding en in een kledij met sierlijke plooiënval. De kleurschikking is hetzelfde als in graf 2, maar de mantels van Maria en Johannes hebben geen binnenkleur.

Op de oostkant is Maria afgebeeld, zittend op een bank; links van haar staat Jezus met een nimbus met rood kruis en een blauw kleedje. Maria draagt een rood kleed en een grijsgele mantel. Van de twee kandelaars op de bank heeft de ene een vierzijdige voet, de andere een ronde. De brandende kaarsen hebben een blauwe schroefband. De voorkant van de bank is versierd met twee spleetnissen. Vóór de bank wordt een begroeide bodem gesuggereerd.

Zegenende
Christus uit graf
1990/4
(foto Magenta
Brugge)

De conservatie

De ontdekking van beschilderde graven kan velerlei problemen met zich meebrengen. Als een graf wordt gevonden tijdens grondwerken binnen of buiten een kerk en niet ter plaatse kan blijven, wordt de verdere geschiedenis ervan mede bepaald door de bewaringstoestand en de belangrijkheid van de schilderijen. Daarvan hangt de beslissing af: lichten – geheel of gedeeltelijk – of enkel beschrijven, fotograferen en tekenen en daarna wegbreken. Het uithalen van de grafinhoud – geraamte, resten van de kist, aarde en steenafval als de bedekking van het graf is verdwenen – kan reeds de beschildering beschadigen als niet voorzichtig wordt tewerkgegaan. Het graf moet – om te worden gelicht – verstevigd worden; de nieuwe buitenbepleistering brengt echter vocht in de baksteenmuren waardoor de schilderijen gevaar lopen. Het zo versterkte en gelichte graf neemt in een kerk of in een museum veel plaats in en een esthetisch verantwoorde opstelling is niet steeds gemakkelijk. De opstelling van beschilderde graven in de Lanchalskapel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge kan als een geslaagd voorbeeld worden vermeld, zij het dat de lichtspots in de graven storen en er niet nodig zijn. Men zou de grafwanden ook kunnen loszagen en afzonderlijk opstellen, maar dit lijkt ons minder wenselijk omdat zo de oorspronkelijke (graf)functie verloren gaat. Voor de schilderijen van een graf dat zich eeuwenlang in de (vochtige) bodem heeft bevonden en nu in een verwarmde plaats is terechtgekomen, kunnen de klimaatverandering en het te vlug uitdrogen van de muren ernstige gevolgen met zich meebrengen. Daarenboven kan er ook een degradatie van de kleuren ontstaan als deze niet vlug worden gefixeerd.

Er zijn uiteraard minder problemen als de graven ter plaatse blijven. Uitzonderlijk is het graf in de Sint-Jacobskapel in de Brugse kathedraal dat in 1994 in de bodem is gebleven onder de nieuwe vloer, onzichtbaar voor iedereen.

In het koor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge zijn de meeste graven en in het koor van de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal alle beschilderde graven ter plaatse gelaten, maar ze zijn op een verschillende manier 'toegankelijk' gemaakt voor het publiek.

Een oplossing tussen het behoud ter plaatse en een bovengrondse opstelling werd bedacht voor het blok van vier graven in de toren van de kathedraal te Brugge.

Wegens de verstevigingswerken aan de funderingen van de toren werden de graven versterkt, van een betonvloer voorzien en uit de grond gelicht. Later zullen ze op hun oorspronkelijke plaats – maar hoger – in een speciaal daartoe gebouwde kelder binnen de torenfunderingen worden opgesteld. Doorheen een glasplaat in de vloer zullen ze zichtbaar worden gemaakt. Twee andere graven (1935 en 1989/1) krijgen eveneens een plaats in deze archeologische kelder.

Engel uit graf
1990/1
(foto Magenta
Brugge)

De beide smalle zijden zijn versierd met blauwe klokbloempjes.

De engel die in het midden van elke langswand is geschilderd, draagt een witgele albe en amict. Hij zwaait een wierookvat naar de Calvarie op de westkant. De vleugels zijn met blauw gehoogd. De engel op de zuidwand draagt één vleugel naar beneden gericht, de andere naar boven, maar de vooraf getekende lijnen voorzagen twee naar beneden gerichte vleugels. De leliekruisen die de engelen flankeren, hebben dezelfde vorm als deze in de graven 1 en 2. Op de wanden komen rode vijflobbige blaadjes en blauwe klokbloempjes voor.

De wanden zijn bovenaan afgelijnd door een bolletjeslijst, waarvan de verf enkele malen uitgelopen is, onder meer op de west-, oost- en noordkant.

Graf 4 was later tegen de graven 1 en 3 en tegen de zuidelijke torenfundering aangebouwd. Het graf, door zes dekstenen dichtgelegd, was binnenwerks 216 cm (Z) en 219 cm (N) lang en 56 cm (O) en 69 cm (W) breed. In het graf lagen resten van de houten kist met ijzeren beslag en van het geraamte waarvan het hoofd aan de westkant lag. De kist stond op twee rijen bakstenen van 22 x 10 x 5 cm. De beschildering vertoont een andere, jongere stijl dan deze gebruikt in de drie voorgaande graven. Op de westkant is Christus Salvator uitgebeeld. Hij zit op een okergele bank. Hij draagt een bruin

kleed waarover een okergele mantel met witte binnenzijde geslagen is. De kruisnimbus en de kroon zijn eveneens geel. Hij zegent met zijn rechterhand terwijl hij in de linkerhand een wereldbol vasthoudt. De achtergrond is versierd met bruine zeslobbige blaadjes en een herkruist kruis boven de wereldbol. Op de oostkant zijn Maria en Jezus uitgebeeld. Maria, gezeten op een gele bank, draagt een geel kleed en een bruine mantel. Haar, kroon en nimbus zijn eveneens geel. De rechtstaande Jezus, met gele kruisnimbus, draagt een bleekrood kleedje; in zijn rechterhand houdt hij een wereldbol. Zeslobbige blaadjes zijn omheen de figuren aangebracht.

In het midden van de noordwand is een engel uitgebeeld die een wierookvat naar de westkant zwaait. De albe is witgrijs, de amict geel en de dalmatiek roodbruin. Wierookvat en scheepje zijn geel gekleurd. Aan de rechterhand is een stukje pleister afgevallen en is onder meer rode kleur als in de graven 1, 2 en 3 tevoorschijn gekomen. De engelen-vleugels zijn rood gehoogd. Omheen de engel staan twee roodbruine leliekruisen met strepen op de armen. Op de zuidkant komt dezelfde scène voor, maar de engel met bleekrode dalmatiek zwaait het wierookvat naar het oosten. De grond van de twee langswanden is versierd met roodbruine zeslobbige blaadjes en enkele bleekgrijze klokjesbloemen.

Madonna met kind
uit graf 1994
(foto Magenta
Brugge)

1993

In het midden van de Sint-Jakobskapel, circa 1360 op last van Wouter de Hondt tegen de zuidkant van de toren aangebouwd, liggen drie gelijktijdig gemetselde graven, ieder door vier Balegemse stenen (dikte 6-9 cm) afgedekt. Enkel het meest zuidelijk graf was met schilderwerk versierd. Misschien was dit het graf van de stichter van de kapel?

De bakstenen meten 21 x 10 x 5 cm. De lengte bedraagt binnenwerks 225 cm (Z) en 221 cm (N), de breedte 42 cm (O) en 56 cm (W). De wanden zijn 74 cm hoog. De bovenkant van de grafmuren ligt op circa 40 cm onder het oude, nu herstelde vloerniveau. De met ijzeren banden verstevigde doods-kist, waarvan maar enkele resten meer ter plaatse lagen, stond op tweemaal twee bakstenen. Na onderzoek werd het graf terug toegedekt.

De westkant geeft een voorstelling van Christus Salvator. Hij zit op een gele bank die aan de bovenkant versierd is met een zwart ruitenpatroon, aan de voorkant met zwarte nissen. Hij draagt een geel kleed en een rode mantel. De kroon en de nimbus zijn geel. Met de rechterhand en met twee opgeheven vingers maakt hij een zegenend gebaar. Hij legt de linkerhand op een wereldbol, waarboven een rood herkrust kruis staat.

Op de oostzijde is Maria afgebeeld, zittend op een bank met nissen aan de voorzijde. Ze draagt een rood kleed en een gele mantel waarop haar geel haar neervalt. Geel zijn ook de kroon en de nimbus. Ze houdt het staande Jezuskind, dat in de rechterhand een wereldbol draagt, in haar rechterarm. In het midden van elke langswand staat een engel tussen twee leliekruisen. De engel op de noordwand is aangekleed met een gele albe en een rode dalmatiek; de vleugels zijn met rood gehoogd. Hij zwaait het gele wierookvat naar de Calvarie. De zuidelijke engel draagt een gele albe en een witte dalmatiek. Hij bewierookt Maria en Kind aan de oostzijde.

Detail van Maria
met kind in graf
1990/4
(foto Magenta
Brugge)

Op de armen van de roodbruine leliekruisen zijn verscheidene strepen gelegd.

Alle wanden zijn versierd met roodbruine vijf- en zeslobbige blaadjes. Op de bovenkant van de muren is een bolletjeslijst geschilderd.

EINDNOTEN

- (1) 's JACOB H.E., *Beschildeerde middeleeuwse grafkelders te Aardenburg en Sluis*, in *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse oudheidkundige bond*, 54, 1955, kol. 125-148; Van Hinte J., *1000 jaar Sint-Baafs te Aardenburg*, (Aardenburg, 1974), 2de uitg.
- (2) DEVLIEGHER L., *De voorromaanse Sint-Donaaskerk en de romaanse westelijke kloostervleugel (onderzoek 1955 en later)*, in *De Brugse Burg*, ed. De Witte H., Brugge, 1991, p. 46-90; DEZUTTER W., *Laatmiddeleeuwse grafkelders in het Sint-Donaascomplex*, in *ibid.*, p. 137-141.
- (3) Een gedeelte van de beschildeerde graven uit de Sint-Salvatorskathedraal hebben we reeds eerder bestudeerd: *Middeleeuwse beschildeerde graven (in de Sint-Salvatorskerk)*, in *West-Vlaanderen*, 8, (1959), p. 68-74; *De Sint-Salvatorskathedraal te Brugge. Inventaris*, Tielt-Amsterdam, 1979, p. 148-165.
- (4) Minder gebruikelijke onderwerpen die wel in andere graven voorkomen, zoals wapenschilden, een afbeelding van de overledene (met zijn patroonheilige), het Laatste Oordeel, engelen met muziekinstrumenten komen in de tot op heden bekende graven uit de Sint-Salvatorskathedraal niet voor.
- (5) Dezelfde verwachting op het eeuwig hemelse geluk wordt ondermeer ook uitgebeeld op de geschilderde en stenen memorietafelen waarop de overledene zich door heiligen als bemiddelaars laat bijstaan.

- (6) Daardoor wordt deze bovenversiering haast nooit in de opgravingsverslagen vermeld. Van de graven die in 1979 in het koor van de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk werden ontdekt, wordt de versiering op de bovenzijde van het graf van Petrus Calf († 1295) vermeld: DE WITTE H., *De opgraving in het hoofdkoor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge 1979-1980*, in DE WITTE H. e.a., *Maria van Bourgondië*, Brugge, 1982, p. 85. Maar die versiering was ook bij andere graven aanwezig. Op het graf van Nicolaas van der Steene († 1339): een roodbruine rondbogenfries tegen een lijn naast de binnenrand. Op de graven XIII (begin 14de eeuw) en IV (circa 1350): een roodbruine bolletjeslijst.
- (7) DE WITTE H., *op. cit.*, p. 82-96.
- (8) Er doen zich ook uitzonderingen voor, ondermeer in het Brugse waar men in de 14de eeuw gelijktijdig bakstenen van verschillend formaat vervaardigde. Zie onder andere COORNAERT M., *De steenbakkerij van de stad Brugge*, in *Rond de Polderstorens*, 7, 1965, p. 91-92 en 95.
- (9) DE WITTE H., *op. cit.*, p. 92-96, afb. 17-22.
- (10) Sint-Andries, Sint-Kruis, Damme, Oostkerke, Varsenare, Jabbeke, Ettelgem, Sluis, Sint-Anna-ter-Muiden, Aardenburg, Hannekenswerve.
- (11) In het vroegere graafschap Vlaanderen: Watervliet, Hulst, Kortrijk, Harelbeke, Komen, Waasten; in het oude graafschap Henegouwen: Valenciennes (dominicanessenklooster); in Artesië: Ham- en- Artois.
- (12) Het is kenmerkend dat de grote opgraving uit 1987-1990 in het transept en het koor van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen enkel graven met beschilderde kruisen aan het licht bracht. OOST T., BUNGENEERS J., VEECKMAN J. e.a., *Onder de kathedraal*, in *De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen*, ed. Aerts W., Antwerpen, 1993, p. 325-328.
- (13) Bonn, Dom, graf van bisschop Heinrich von Virneburg († 1332); Lübeck, Dom, graf uit 1334-1341 van bisschop Gerold († 1163); Mainz, Dom, één smalle wand met de afbeelding van een engel die een kandelaar draagt, graf van aartsbischop Johann II van Nassau († 1419). Alhoewel de stijl van de beschildering tot de eigen streekstijl behoort, zijn het onderwerp (beschilderd graf) en de iconografie (Kruisiging, engelen) mijns inziens wel afkomstig uit Vlaanderen. In dezelfde tijd, de 14de eeuw, vertoonden Duitse bisschoppen wel meer belangstelling voor Vlaamse funeraire kunst, bijvoorbeeld voor kopers grafplaten. We verwijzen hier naar de twee grafplaten van de vier bisschoppen von Bülow in de Dom te Schwerin, de plaat van de bisschoppen B. von Serken en J. von Mulm in de Dom te Lübeck, de verdwenen zerk van bisschop W. von Kulm in de abdijkerk van Altenberg.
- (14) Terloops willen we er hier op wijzen dat vele eeuwen vroeger in onze gewesten laatromeinse beschilderde graven hebben bestaan die geen rechtstreekse navolging gekend hebben, bijvoorbeeld het bekend dubbelgraf uit Koninksem (Tongeren), daterend uit de 3de of 4de eeuw en versierd met afbeeldingen van duiven en guirlandes. Een gewelfd graf uit Sint-Maximin te Trier, uit de 4de of 5de eeuw, draagt op de muren en het gewelf geometrische en florale motieven.
- (15) Enkele recente bijdragen die de Vlaamse grafschilderkunst behandelen: VAN BELLE R., *Iconografie en symboliek van de beschilderde grafkelders en memorietafelen*, in *Handelingen van de Koninklijke geschied- en oudheidkundige kring van Kortrijk*, 48, 1981, p. 9-97; DEZUTTER W., *Grafschilderingen. Iconografie en religieuze spiritualiteit*, in DE WITTE e.a., *Maria van Bourgondië*, Brugge, 1982, p. 179-204; Id., *Beschilderde middeleeuwse grafkelders te Brugge*, in *Brugge onder-zocht. Tien jaar stadsarcheologisch onderzoek 1977-1987*, ed. De Witte H., Brugge, 1988, p. 192-208.
- (16) Brugge, Bisdomearchief, S. 365.
- (17) SCHOUTEET A., *Gedenkwaardige aenteekeningen van Jan Karel Verbrugge*, Brugge, 1958, p. 101.
- Joseph van Huere geeft een verslag over de vondst in de vergadering van de kerkmeesters op 9 december 1821 waaruit we enige bijkomende informatie verkrijgen: "Al den kant van de merkt zag men een Christus aen het kruys verzeld met O.L. Vrouwe en den h. Joannes. Al beyde zyden waeren figuren al tot en met den buyk boven den grond. Al d'anderkant waeren 'er Gothicque letters ... D'hoofden waeren rondom als met een swarte kole gedemarqueert en ook alle de kleederen, waertusschen vive coleuren waeren. D'hoofden die waeren de grootte als swaene eyers en het overig naer proportie". Brugge, Bisdomearchief, S. 179 (Resolutieboek 1816-1821).
- (18) DELEPIERRE O., *Notice sur les tombes découvertes en août 1841 dans l'Eglise Cathédrale de St.-Sauveur à Bruges*, in *Annales de la Société d'Emulation*, 4, 1842, p. 129-136. Van die graven werden waarschijnlijk enkele wanden uit de grond gehaald. In het resolutieboek van de kerkmeesters (1840-1850) staat op 1 oktober 1843 het volgende genoteerd: "De uytgezaegde halfsteen-muerkes komende uyt de graven waervan gesproken word in de nos 4 en 14 van het register van correspondentie, ... worden door den raed aen den heer president J.J. Vermeire gegeven." Brugge, Bisdomearchief, S. 181.
- (19) Nota van DUCLOS A., in *Rond den Heerd*, 13, 1877-1878, p. 399-400.
- (20) DUCLOS A., *Bruges. Histoire et souvenirs*, Brugge, 1910, p. 366, onvolledige afbeelding op p. 373.
- (21) VAN DEN GHEYN G., *Les caveaux polychromés en Flandre*, Gent, 1889, pl. 1.
- (22) *La Patrie*, 12 december 1898.
- (23) Nota van VIERIN J., in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 62, 1912, p. 381.
- (24) DUCLOS A., *Les fouilles sous le dallage de la Cathédrale de Bruges*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 63, 1913, p. 261-296.
- (25) De twee doden "keken" dus naar de Kruisiging.
- (26) DUCLOS A., *op.cit.*, p. 289; pl. V bij Van den Gheyn G., *op.cit.*
- (27) ENGLISH M., *Découvertes de caveaux peints à St. Sauveur*, in *La Patrie*, 14 en 21 december 1935.
- (28) Aangezien het graf niet ter plaatse kon blijven, werd het op 4 december 1989 uit de grond gelicht en in de kerk gebracht. Voordien werd eerst onder het graf een betonplaat aangebracht en werden de achterwanden met nylonnetten en kalklagen verstevigd. Het graf zal in de "crypte" in de toren worden opgesteld.
- (29) Ook de baksteenmaten zijn ongeveer gelijk.
- (30) Om de verstevigingswerken aan de fundering van de toren te kunnen uitvoeren, werden op 29 november 1991 de vier graven samen uit de grond gelicht en op een voorlopig platform op 7 m hoogte geplaatst.

Luc Devliegheer is kunsthistoricus en lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen.

HET UITHOF TEN BOGAERDE IN KOKSIJDE

MIEK GOOSSENS en JOHAN TERMOTE

Algemeen gezicht
op het Uithof ten
Bogaerde
(foto O. Pauwels)

De geschiedenis van het uithof Ten Bogaerde is onlosmakelijk verbonden met deze van de cisterciënzerabdij Onze-Lieve-Vrouw Ter Duinen. Het uithof fungeerde tussen 1597 en 1627 zelfs als de eigenlijke abdij. Bovendien betreft het hier de best bewaarde van de talrijke *grangiae* die de abdij in de Kust-Vlaanderen liet optrekken voor de uitbating van haar reusachtig landbouwdomein.

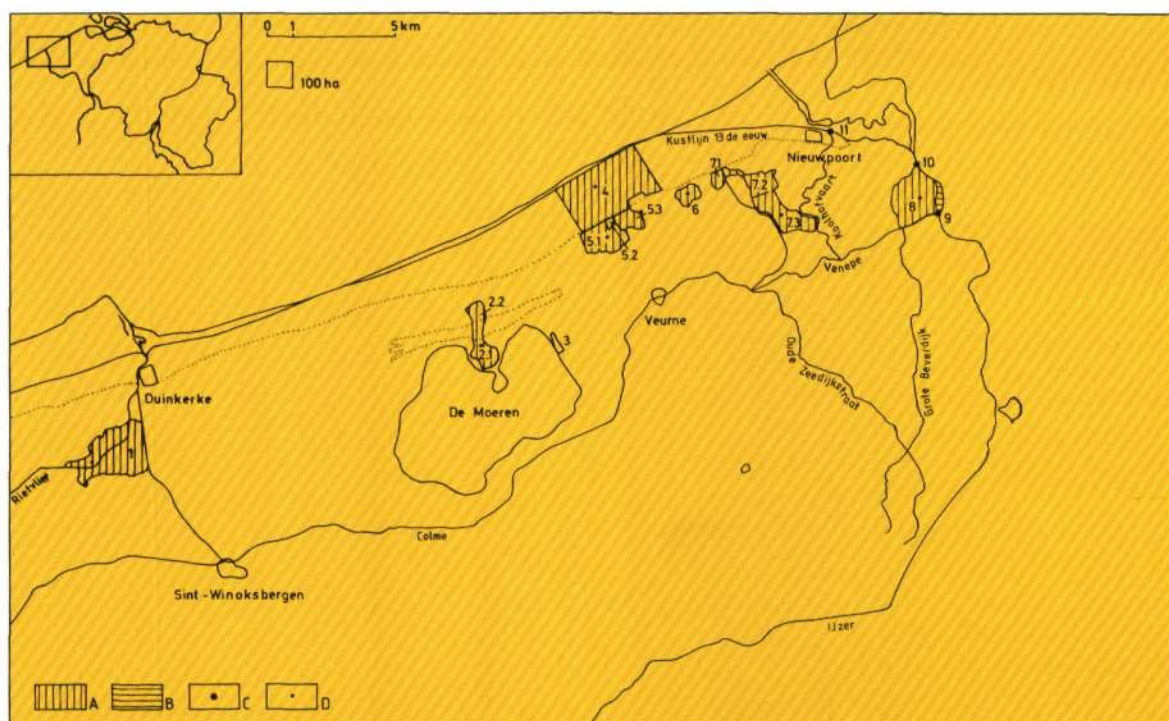
DE LANDBOUWECONOMISCHE POLITIEK VAN DE ABDIJ ONZE-LIEVE- VROUW TER DUINEN

De organisatie van de cisterciënzerorde lag aan de basis van een nieuwe vorm van domeinbeheer,

namelijk de *grangia* – letterlijk schuur – wat staat voor een bedrijf in volle eigendom en met eigen mankracht uitgebaat. Van dit geijkte beeld zou de abdij Ter Duinen echter reeds vanaf de eerste jaren van haar bestaan in belangrijke mate afwijken. Zij startte een gerichte opbouw van haar domein, onder meer door ruil en aankoop en diende voor de exploitatie noodgedwongen op betaalde werkkrachten beroep te doen (1).

In de uitbouw van het domein zijn twee fasen te onderscheiden. In een eerste fase werden gronden verworven in het zogenaamde Westkwartier, dit is het gebied ten westen van de IJzer, eerst door schenking later steeds meer via aankoop, ruil en lijfrente. De inplanting van de bedrijven was bovendien weloverwogen en duidelijk in samenspraak met de Norbertijnerabdij Sint-Niklaas van Veurne, die andere grote abdij in de Westhoek. De *grangiae* van de Duinenabdij waren in de polders onmiddellijk achter de duinengordel gelegen en goed ontsloten door de waterloop van het Langeleed, daar waar de gronden van de Sint-Niklaasabdij geaxeerd waren op de

Het domein van de abdij Ten Duinen in het Westkwartier op het eind van de 13de eeuw met aanduiding van de latere opsplitsingen (J. Termote, 1989)

- A. Grondbezit Ter Duinenabdij.
B. Ingedijkte gronden.
C. Sluis aangelegd of onderhouden door de Duinenabdij.
D. Kernhoeve uit de 13de eeuw.

1. Uithof de Grote Meunynck
2. Het Moerhof: 2.1. Het Moerhof. 2.2. Het Ruthof.
3. De Vormoer.
4. Het abtjiedomein.
5. Uithof Ten Bogaerde: 5.1. Ten Bogaerde.
5.2. Het Turfhuis. 5.3. Het Leeuwenhof.
6. Uithof van de Ammanswalle.

7. Uithof van de Allaertshuizen:
7.1. Het hof Ter Hille. 7.2. Het hof de Grote Labeure. 7.3. De Grote en Kleine Allaertshuizen.
8. Het uithof de Hemme.
9. De Hemme- of Venepesluis.
10. De Beverdijksluis (1183).
11. De Magna Slusa (1184).

waterloop van de Proostdijk of de Venepe. In een tweede fase werd vanaf 1189 het reusachtige Zeeuwse domein opgebouwd en dit vooral voor de financiering van de bouw van het nieuwe abdijcomplex. De opbouw van deze *grangiae* nam verschillende generaties in beslag. De domeinen namen gestag in omvang toe en dit tot aan het eind van de 13de eeuw.

HET ONTSTAAN EN DE UITBOUW VAN HET UITHOF TEN BOGAERDE

Omtrent het ontstaan en de uitbouw van het uithof Ten Bogaerde blijken slechts weinig gegevens voorhanden (2).

Volgens de kroniekschrijver Carolus De Visch ontstond het uithof Ten Bogaerde tussen 1143 en 1148 uit een schenking van het allodium van Walter Bath en zijn erfgenamen Reinverd en Erkenboud. Het hof vormde het derde uithof in de rij na de Hemme (1136) en de Allaertshuizen (1138). Welke oppervlakte deze schenking aanvankelijk besloeg, is niet duidelijk. De oorkonde van Filips van de Elzas, te dateren in 1183 met de opsomming van de vrijgestelde gronden van de abdij, vermeldt

hoe de gronden van Ten Bogaerde (Bongart) en het Moerhof samen op 356 gemet worden geschat (3). Bij de confirmatie van de bezittingen door gravin Margaretha van Constantinopel uit 1246 omvatte het domein reeds 1670 gemet of zo'n 305 ha. In de daaropvolgende jaren zou het domein nog nauwelijks aangroeien.

Door de ligging op nog geen 2 km van de abdij en centraal in de bezittingen van het Westkwartier was het uithof als het ware voorbestemd om een draaischijf te vormen en een aantal bijkomende functies te vervullen. Zo blijkt uit het recente historisch/topografisch onderzoek dat niet alleen het centrale turfdepot (4) maar tevens de baksteenproductie van de abdij binnen het domein en meer bepaald op de gronden van het Turfhuis waren aangelegd. De baksteenprodukten konden via het Duinleed en het Langeleed naar de diverse bouwplaatsen worden vervoerd.

We kunnen ervan uitgaan dat de *grangia* in een eerste fase opgebouwd was uit een aantal kleinere bedrijven, waarbij tot de uitbouw van een centrale bedrijfskern werd overgegaan nadat het domein een zeker consistentie bereikt had. Wanneer deze (re)organisatie plaatsgreep is niet duidelijk.

Toch laten de kronieken uitschijnen dat abt Nicolas van Belle (1232-1253) hierin een belangrijke rol speelde. Hij liet immers de grote schuren van de hoeve bij de abdij – de Allaertshuizen, de Hemme en Ten Bogaerde – optrekken (5). De uitbouw gebeurde vrij uniform en bestond uit de aanleg van een walgracht met een regelmatige vierzijdige vorm waarbinnen de graanschuur een centrale plaats en functie innam. Deze schuur werd doorgaans in de noordelijke helft van het erf ingeplant en vervulde naast graan- en stro-opslag blijkbaar ook een verblijffunctie. De walgracht van Ten Bogaerde toont een ietwat afwijkende vorm omdat de zuidelijke arm op een bestaande gracht werd geënt waardoor een trapeziumvormige walgracht van 400 op 250 m ontstond die niet minder dan 7,2 ha omsloot (6).

Toch zou deze degelijke en rationele onderbouw van de grangiaebedrijven niet lang blijven functioneren. In de tweede helft van de 13de eeuw doken immers tal van moeilijkheden op die rond de eeuwwisseling tot de totale ontreddering van het economisch systeem van de abdij zouden leiden. De oorzaken waren divers. Dijkbreuken in de Zeeuwse bezittingen dwongen de abdij tot zware leningen terwijl de economische recessie een verminderde afzet veroorzaakte. Het was echter vooral de mentaliteitswijziging van de lekebroeders, zowat de economische pijler van de orde, die zorgde voor een crisis in het beheer. Toch slaagde de abdij erin in de eerste helft van de daaropvolgende eeuw haar domein te consolideren. De grangia-exploitatie diende wel verlaten voor pachthoeven, wat de abdij dan weer met een uitgebreide administratie opzadelde. De vraag blijft of ook de hoeve van Ten Bogaerde deze weg opging. Alles wijst erop dat de abdij het bedrijf in eigen

beheer hield en als het ware als hoeve bij de abdij zelf uitbaatte. Dit zou zo blijven tot het eind van de 17de eeuw.

TEN BOGAERDE ALS ABDIJ

De godsdiensttroebelen van de tweede helft van de 16de eeuw zullen ook voor Ten Bogaerde belangrijke gevolgen hebben. In een eerste fase van het conflict greep de definitieve opgave van de abdij in de duinen plaats. De gemeenschap verspreidde zich over de diverse vluchthuizen, zodat pas na de herovering van de kasselrij Veurne door de troepen van Alexander Farnese in 1583 een langzame reorganisatie onder de leiding van abt Laurens van den Berghe (1583-1606) mogelijk werd. Na mislukte opties voor een stedelijke vestiging in Nieuwpoort en Veurne koos de abt vanaf 1596 definitief voor het uithof Ten Bogaerde als nieuwe abdij en dit omwille van de centrale ligging, de goede bereikbaarheid en de beschikbaarheid van bouw materiaal vanuit de ruïne van de opgegeven abdij.

De bouw van de nieuwe abdij werd fel verstoord door de diverse raids van de hervormingsgezinden vanuit de vesting Oostende. Zo werd de schuur op 13 augustus 1593 geplunderd en platgebrand. Pas na de inname van Oostende in 1604 keerde de rust in de streek terug en kon de definitieve bouw van start gaan (7).

Omtrent de bouwchronologie levert de abdijskroniek slechts enkele gegevens. Het was abt Laurens van den Berghe die de fundamenten van de kerk legde en een refter met kleine slaapzaal alsmede een versterking tegen de invallen vanuit Oostende liet optrekken.

►
Het Uithof Ten Bogaerde in het kaartboek van de Bersaques L. - 1645

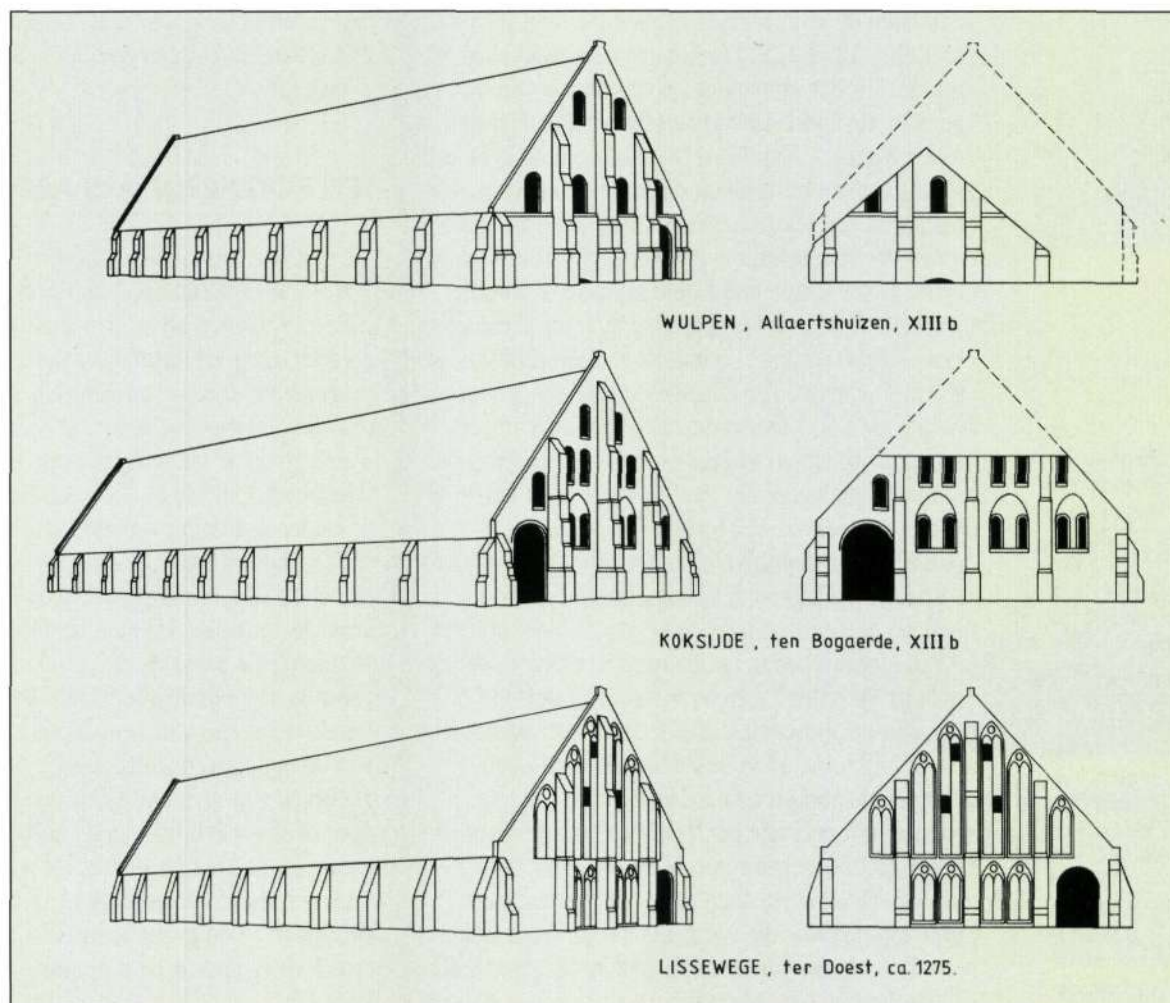
(Terrier van de goederen der Abdye ten Duynen, Archief Groot Seminarie Brugge)

►►
Het Uithof Ten Bogaerde in het kaartboek van Spilliaert P.G. et al. - 1709

(Register Generael ende nieuwe Verlegheringhe van alle Hofsteden, Landen ende Thieden, Competerende d'Abdye van Duynen, Archief Groot Seminarie Brugge)

De schuren van de hoeven "Allaertshuizen" (Wulpen), "Ten Bogaerde" (Koksijde) en van de abdij "Ter Doest" (Lissewege). Reconstructie en bestaande gevels. (Uit: L. Devliegher, 25 jaar Monumentenzorg in Vlaanderen, 1975)

Zijn opvolger abt Andre du Chesne (1607-1610) breidde de slaapzaal uit en voltooide de kerk. Abt Andreas Cancellier (1610-1623) voltooide tenslotte in 1612 het abtsgebouw.

Voor het uitzicht van de abdij beschikken we over beeldmateriaal, dat echter wel met de nodige kritische zin dient benaderd (8).

De nieuwe gebouwen vulden het areaal aan de zuidzijde van het erf op. Het geheel bestond uit de leefgebouwen en de abtswoning geschaard rond een vierkant binnenplein en een éénbeukig kerkgebouw los van dit geheel opgetrokken. De nu verdwenen zuidvleugel was een gebouw van twee bouwlagen en 12 traveeën dat blijkbaar over het nodige comfort beschikte gezien het voorkomen van 3 schoorstenen. We kunnen hier vermoedelijk de refter en de slaappleaatsen veronderstellen. De nog bewaarde abtswoning gelegen in de noordoosthoek was uitgerust met een kleine kapel. De abdij was door een muur met poort van het bedrijfsgedeelte afgesloten. De nieuwe abdij bleef slechts luttele jaren in

gebruik. De onveiligheid van de stad en de economische heropbloei van de opnieuw verworven Zeeuwse bezittingen noopten de gemeenschap tot een definitieve translatie binnen de meer centraal gelegen stad Brugge. Abt Bernard Campmans (1623-1642) realiseerde deze operatie niet zonder moeite op 3 mei 1627.

TEN BOGAERDE ALS PACHTHOEVE

Eens de eeuwenoude fysische band met de abdij verbroken, evolueert nu ook Ten Bogaerde tot een pachthoeve die omwille van financiële en landbouwtechnische overwegingen vanaf de eerste helft van de 17de eeuw geleidelijk wordt opgedeeld in niet minder dan vier bedrijven. Deze opsplitsingen worden in de 18de eeuw als de Kleine Bogaerde, het Turfhuys, het Leeuwenhof en de Bellevidère in de bronnen vermeld (9). De chronologie van deze geleidelijke opdeling is nog niet in detail onderzocht. De hoeve deelde vanaf 1651 in de algemene econo-

misce malaise ten gevolge van de Spaans-Franse Oorlogen. De definitieve opname van de kasselrij Veurne bij het koninkrijk Frankrijk vanaf de Vrede van Aken in 1668, leidde bovendien tot interne moeilijkheden wanneer in 1678 Arnold Terrasse zichzelf als tegenabt uitriep met steun van de Franse administratie en het Generale Kapittel.

Hierdoor werd Ten Bogaerde opnieuw abdijs. De lange procedureslag werd pas op 21 april 1683 te Parijs beslecht waarna het schisma op 12 augustus met de uittocht van de afgesplitste *communauteit* een einde nam.

Na de vrede van Utrecht in 1713 en de daaropvolgende economische relance onder het Oostenrijks bewind wordt het uithof definitief tot een pachthoeve omgewerkt. De stuwende kracht achter dit alles was abt Lucas de Vriese (1699-1725). Tot zijn belangrijke nog zichtbare realisaties behoren de ombouw van het vervallen kerkgebouw tot een dwarsschuur en het herstel van de inrijpoort van het hof. De wel weelderige cartouche met chronogram plaatst de eerste ingreep reeds in 1712. Zijn opvolger Antoon de Blende (1734-1744) voltooide de herinrichting in 1736 met de herbouw van de stallen ten oosten van het erf. De hoeve Ten Bogaerde kreeg hiermee haar definitief uitzicht.

Tijdens de Franse Revolutie werd ook de abdijs Ter Duinen als instelling opgegeven. Toch slaagden de monniken erin een belangrijk gedeelte van het domein van Ten Bogaerde op eigen naam te verwerven en vanaf 1 oktober 1804 terug in pacht te geven. Na de dood van de laatste duinheer Richard de Roovere komt het domein onder beheer van de kerkfabriek van Sint-Salvators te Brugge.

De pachthoeve die intussen door de aanleg van het militair vliegveld van Koksijde () fel geslonken was, werd in 1949 onder de bezielende leiding van principaal J. Cools tot landbouwschool omgewerkt. De hiervoor noodzakelijke aanpassings- en restauratiewerken volgden onder leiding van de architecten B. Hendrickx en J. Leper. De ingreep was niettemin belangrijk. De westvleugel van het oude abtsgebouw werd met twee volwaardige traveeën verlengd, waarbij men zich rigoureuus aan de lokale renaissancestijl hield, terwijl de noordgevel een sobere restauratie onderging met het herstel van de oorspronkelijke profileringen van venster- en deuropeningen. De schuur werd omgebouwd tot leslokaal, onder meer door de inbouw van een betonnen tussenvloer. De venster- en deuropeningen onderaan de traveeën werden bovendien geüniformiseerd naar het model van het oorspronkelijke rondboogportaal in de westtravee.

Een demonstratieloods voor de praktijklessen

machines en proefveldbewerking naar ontwerp van architect Arthur De Geyter werd op 3 juni 1983 ingebruik genomen.

DE MONUMENTALE SCHUUR: RECONSTRUCTIE OF RUINE- CONSOLIDATIE?

Onder het beleid van abt Nicolas Van Belle (1232-1253) werden onder meer vijf grote schuren gebouwd voor de grote *grangiae*: twee te Kloosterzande, één op de Hemme, één bij Allaertshuizen en de grootste op Ten Bogaerde.

Van deze twee laatste zijn overblijfselen bewaard. De zusterabdijs van Ter Doest bouwde iets later (circa 1275-1280) eveneens een dergelijke schuur, doch kleiner van omvang.

De schuur van Ten Bogaerde – evenals de andere overigens – behoorde tot het type *langsschuur* en had oorspronkelijk indrukwekkende afmetingen: 67,5 m bij 22,5 m en een nokhoogte van 15,5 m. Zij werd volledig opgetrokken met bakstenen van groot formaat, de zogenaamde *moefen* (28 x 14 x 7). Zodoende behoort zij tot de oudste voorbeelden van middeleeuwse baksteenarchitectuur in de Nederlanden. De muren werden verstevigd door aangebouwde

Detail van de grote
schuur.
Toestand 1982
(foto B.M.L.)

De oostgevel van
de grote schuur,
huidige toestand
(foto O. Pauwels)

De westgevel van
de grote schuur,
huidige toestand
(foto O. Pauwels)

steunberen met versnijdingen. In de kopgevels bevinden zich tussen deze steunberen rond- en spitsboogvormige nissen op afzaat.

In 1593 werd deze voorraadschuur in het kader van de godsdiensttwisten in brand gestoken. Van dan af is het reuzedak van deze schuur verdwenen. Zij werd nooit in haar oorspronkelijke grootte herbouwd: slechts een gedeelte van het oorspronkelijke oppervlak, zowel in hoogte als in breedte, werd opnieuw onder dak gelegd. Sporen van deze brand zijn vooral zichtbaar aan de binnenzijde van de noord-westgevel, waar het bakstenen parament volledig vervormd is.

Zo kwam deze schuur tot ons: twee eindgevels met afgeknotte top en een langsgevel uit het tweede kwart van de 13de eeuw, en een veel jongere, tussen deze gevels aangebouwde stal. In functie van deze stal werden de openingen in de langsgevel aangepast. Overblijfselen van een decoratieve bogenfries onder de dakrand bleven er echter bewaard.

In de jaren 1970 werden plannen gemaakt voor de volledige reconstructie van de in 1593 afgebrande schuur. Zo schreef Luc Devliegher in 1975:

"De ontworpen restauratie zal niet enkel de bestaande gevels beveiligen maar ook het uitzicht van de schuur herstellen".

Architect Arthur Degeyter uit Brugge tekende het gereconstrueerde oorspronkelijke volume met een nieuw dakgebinte met betonnen spanten, teneinde de grote ruimte ononderbroken te kunnen overspannen. Deze ruimte zou horizontaal in drie bruikbare niveau's worden gesplitst. Voor de reconstructie van de topgevels en de verdwenen tweede langsgevel zou een partij nieuwe moefen worden gebakken. Zo ook voor de pannen. Over de invullende functie voor dit immense volume was men niet erg duidelijk; de gereconstrueerde schuur zou worden ingeschakeld in de landbouwschool. De implicaties van de verlichting en de verluchting van deze ruimten op het uitzicht van de enorme dakvlakken, werden in deze opvatting niet onderkend, evenmin als de impact van het hedendaagse gebruik van een dergelijk volume op de omgeving. Veel van de huidige charme van de plek zou erdoor kunnen vernietigd worden.

Deze megalomane plannen gingen niet door, op de eerste plaats om financiële reden.

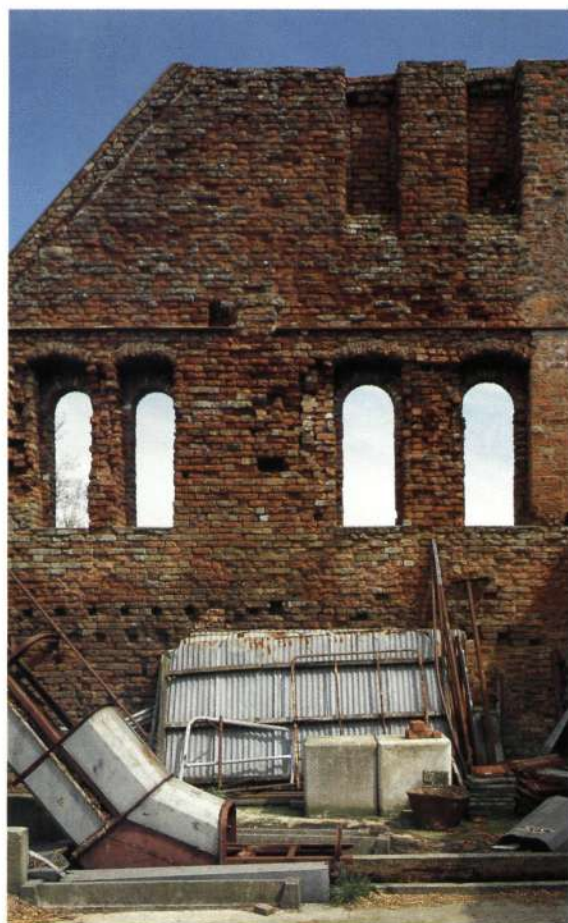
In 1988 werd daarentegen een heel andere visie op dit monumentale gebouw gerealiseerd: deze van de conserverende aanpak in de monumentenzorg. Uitgangspunt hierbij was het volledige behoud van

de historisch gegroeide situatie. Verder werden enkel deze werken beoogd die de overblijfselen van het waardevolle 13de-eeuwse metselwerk voor verdere aftakeling moeten behoeden. In wezen zijn dit soort van werken te herleiden tot het afdekken van de bovenste metselwerklagen om waterindringing in de muren te vermijden, en het vastzetten, te weten het hermitselen van loszittende stenen. Wij gaan hier even dieper op in en overlopen de uitgevoerde werkzaamheden aan de ruïne in detail.

Vooreerst werden de muren manueel gereinigd van onkruid en wortelindringing. Reiniging met water en dergelijke is in deze context uit den boze, aangezien het behoud van de aanwezige patine op de eeuwenoude baksteen van wezenlijk belang is voor de conservatie van het ruïne-karakter. Dit geldt ook voor het voegwerk: enkel de van onkruid gereinigde partijen werden hervoeegd, benevens een zeer beperkt aantal diep beschadigde delen.

Bij het herstellen van het metselwerk werd er van uitgegaan dat alle bouwsporen en getuigen van de geschiedenis van dit gebouw respect verdienden. Zo werden bijvoorbeeld de steigergaten niet gevuld, werden de sporen van de vroegere dakaanzet gereveleerd en kreeg de verbrande achterkant van de

De grote schuur
oostgevel.
Detail bogen vóór
consolidatiewerken
(foto O. Pauwels)

kopgevel, waarvan hoger reeds sprake, vrijwel geen behandeling. De rondboognissen daarentegen werden volledig hermetiseerd: een boog verliest immers spanning wanneer één baksteen ontbreekt en dreigt dan neer te storten.

Het paramentmetselwerk werd op delicate wijze nagezien: verweerde steen kenmerkt immers een ruïne, en deze werd dan ook niet vervangen door gezonde steen, tenzij er zich structurele problemen zouden stellen of waterinsijpeling mogelijk zou zijn. Van zeer groot belang voor de verdere instandhouding van een ruïne is de afdekking van alle muren en muurdelen die blootgesteld zijn aan waterinfiltratie en regeninslag. Wij bedoelen hier meer bepaald de afgeknotte bovenvlakken der kopgevels, de schuin-oplopende muurdelen, de schoten der raamnissen, een muurverschot op de achterzijde van de noord-westgevel. Deze werden bedekt met een 3 cm dikke pleisterlaag, uitgevoerd in een waterkerende bas-taardmorel welke geplaatst werd op een zuivere ondergrond in metselwerk, met lichte helling naar buiten toe of naar beide zijden toe voor vrijstaande muren.

De mortelsamenstelling voor deze afdekking is de volgende: 200 kg P.N. cement op 800 l. fijn zand, 100 kg hydraulische kalk en 25 kg zuiver koehaar. In het zuiver aanmaakwater wordt een waterkerend produkt gemengd op basis van 0,1 l per 25 l water.

Het bestek voorzag in een afdekking van de vrijstaande muurdelen met graszoden, meer bepaald een dubbele laag waarvan de onderste met het gras naar beneden wordt geplaatst zodat beide zoden in elkaar kunnen wortelen. Deze afdekking biedt het grote

voordeel dat zij de harde afdeklaag beschermt tegen thermische schokken, zonder dat zij deze aantast door wortelindringing. Zij heeft ook een visueel-didactische betekenis, omdat door de aanwezigheid van natuurlijk groen wordt medegedeeld dat de huidige muurbeëindiging niet de oorspronkelijke is. Deze afdekkingswijze van ruïnes, die wij toegepast zagen in Engeland werd in Ten Bogaerde uiteindelijk niet gerealiseerd omdat de schuine muurdelen het wegschuiven van de graszoden veroorzaakten. (Graszoden werden op aanraden van het Bestuur wel met succes toegepast aan de Bourgondische Toren in de vestingen van Ieper).

Meer dan 5 jaar zijn verlopen sinds het uitvoeren van deze elementaire onderhoudswerken. Het resultaat is nog steeds bevredigend te noemen. De muren staan droog en van verdere verdwijning van moefen is op zicht geen sprake. Wel moeten de muren regelmatig bespoten worden met onkruidverdelgend middel, teneinde plantengroei te beletten. De aanwezigheid van onkruid op de muren is weliswaar charmant en kenmerkend voor een ruïne, maar moet noodzakelijkerwijs strikt in de hand worden gehouden om schade aan het metselwerk te vermijden die ontstaat door wortelindringing en wateroverlast.

DE KERK: VAN SCHUUR NAAR POLYVALENTE CULTURELE RUIMTE

Het is op zijn minst ambitieus te noemen dat de monniken in 1601 begonnen aan de bouw van een kerk van 22,5 m op 9 m voor een communiteit die op dat moment amper 15 leden telde.

Zij realiseerden een bakstenen gebouw van vijf traveeën onder een steil zadeldak tussen hoger opgemetselde aandaken. De langsgevels waren verstevigd door steunberen, waartussen vijf hoge spitsboogvormige ramen, telkens gemarkeerd door een waterlijst. Ook de kopgevels hadden oorspronkelijk een groot venster. Hiervan zijn nog sporen aan de binnenzijde van het gebouw.

De binnenruimte van deze eenvoudige zaalkerk moet eertijds op de eerste plaats getroffen hebben door een overweldigende lichtinval.

Deze kerk heeft echter haar functie slechts driekwart eeuw kunnen vervullen. In 1712 werd zij verbouwd tot schuur en bergruimte, zoals een gesculpteerde gedenksteen in de noordgevel getuigt: "Eertijds De Kerck Nu De Scheure" - met een chronogram voor het jaar 1712.

Zicht op de grote
schuur
(foto O. Pauwels)

De voormalige kerk.
Toestand 1978
(foto O. Pauwels)

Bij die gelegenheid werden de vensters gedicht; de middentravee van elke langsgevel kreeg een ronde poortopening. Deze werd (later?) voor de helft dichtgemaakt boven een houten linteel, want er bevonden zich twee wapenschilden en een cartouche op deze plaats aan de noordkant. Een aantal kleinere deuropeningen dateren vermoedelijk ook uit deze periode.

Later werden tegen de kopgevels van dit rechthoekig gebouw lage bijgebouwen opgetrokken onder lessenaarsdak. Zij dateren vermoedelijk uit de 19de eeuw.

In 1950-51 werd deze kerk/schuur nogmaals verbouwd en aangepast. Ter hoogte van de afzaten van de oorspronkelijke ramen werd een betonnen tussenvloer aangebracht, waardoor lokalen voor de landbouwschool ontstonden in de verzonken benedenruimte. Deze laatste werden verlicht via geüniformiseerde rondboogvormige ramen. Beneden werd deze ruimte gebruikt als slaapzaal voor de internen. De bovenruimte diende als graanzolder. Zonder een esthetisch oordeel uit te spreken over de betekenis van deze tussenvloer voor de beleving van de ruimte, dient gezegd dat hij de stabiliteit van het gebouw in gunstige zin bepaalt. Bij deze gelegenheid werden de steunberen op de noordgevel "*om praktische redenen*" verwijderd; structureel hadden zij geen functie meer. Ook het weggappen van de geprofileerde waterlijsten heeft deze gevel sterk verminkt.

Inwendig is dit gebouw in zijn grootste eenvoud tot ons gekomen. Vanop het recente betonnen plateau kijkt men op gewitkalkte bakstenen muren en een open bekapping. Zware onbewerkte moerbalken dragen een schaargebint waarop telkens een gestutte makelaar.

EEN NIEUWE FUNCTIE

Vanaf 1975 was dit gebouw in onbruik. Bij het afwijzen van de reconstructie-idee voor de grote schuur werd gewezen op de ongebruikte mogelijkheden van dit voormalige kerkgebouw, dat met zijn grote onverdeelde binnenruimte voor vele doeleinden geschikt kon worden gemaakt.

Deze idee was pas rijp in de jaren negentig, toen besloten werd om de voormalige kerk om te bouwen tot cultuurgebouw.

Uitgangspunt voor deze nieuwe functie was in eerste instantie de ligging, aan de kust en dicht bij de Franse grens.

Er werd terecht gewezen op de grote mogelijkheden ervan op toeristisch gebied. De ruimte boven het betonnen plateau biedt mogelijkheid tot het plaatsen van circa 200 personen voor concerten en seminars. Ook wordt gedacht aan het organiseren van tijdelijke tentoonstellingen. De grensoverschrijdende uitstraling van de activiteiten moet bijna evident genoemd worden.

De aanwezigheid van het in 1950 aangebrachte draagkrachtige betonnen plateau bleek in het kader van deze nieuwe functie helemaal geen belemmering, integendeel, het vergrootte de gebruiksmogelijkheden van dit gebouw.

Technisch, financieel en naar gebruik toe leek het niet opportuun om de betonvloer tussen beide ruimten uit te breken.

Het omnivalent auditorium boven kon op die manier worden aangevuld met een vergaderruimte, annex cafetaria en sanitair op maaiveldhoogte.

Ook de 19de-eeuwse aanbouwsels onder lessenaarsdaken werden met vanzelfsprekendheid in de nieuwe functie geïncorporeerd: rechts werden ze omgebouwd tot inkompartij met toegangstrap voor het auditorium, terwijl de andere kant voorzien werd als accommodatieruimte voor de artiesten, met rechtstreekse toegang tot een mobiel podium dat aan het eind van de bovenzaal voorzien werd.

Het behoud van de recente structurele ingrepen werd dan ook vertaald in de aanpak van de buitenzijde.

Aan de volumes werd niets gewijzigd: het hoofdvolume onder zadeldak blijft geflankeerd door zijgebouwtjes onder lessenaarsdaken waarvan de hellingen ongewijzigd bleven.

Om een ruime en passende inkom tot het grote auditorium vanuit de rechter aanbouw te realiseren, werd gewerkt binnen de gegevens van een eertijds gedichte

► De voormalige kerk.
Huidige toestand
(foto O. Pauwels)

►► De voormalige kerk.
Detail invulling
schuurpoort
(foto O. Pauwels)

vensteropening in de kopgevel. Bovendaks werd deze opening beglaasd waardoor, in combinatie met een lichtstrook in de bedaking, voor lichtinval boven de nieuwe trap werd gezorgd.

Er werd niet geopteerd om de gedichte ramen in de zijgevels terug te openen, om redenen van kostprijs, doch ook omdat dit teveel aan vensters met aanzet op hoogte van de vloer, een belemmering zou kunnen zijn voor een optimaal gebruik van het auditorium.

Om toch te voorzien in natuurlijk licht in het auditorium, werden de in 1712 aangebrachte, doch later gedichte schuurpoortopeningen in beide langsgevels opnieuw opengemaakt en op een eigentijdse wijze ingevuld met metalen ramen.

Voor de ingang en verlichting van de benedenverdieping bleven de in 1950 gerealiseerde rondboogopeningen bestaan, zij het voorzien van ander schrijnwerk en glas.

Daar waar de dichtgemetselde spitsboogvormige vensternissen niet als storend werden ervaren, werden bepaalde ingrepen die voornamelijk de noordgevel onderging in de loop der tijden, gezien als te herstellen verarmingen. Meer bepaald werden de verwijderde steunberen opnieuw gemetseld naar het model op de zuidgevel – hun funderingen waren nog bruikbaar aanwezig. Ook werden de afgekapte waterlijsten boven de vensternissen, zoals deze op de zuidgevel nog aanwezig waren, opnieuw gemetseld. Los daarvan beperkten de ingrepen zich tot plaatselijke paramenterstellingen, inbinden van scheuren en plaatselijk heropvoegen. Veel aandacht werd besteed aan een zorgvuldige uitvoering van de

geprofileerde bakstenen, zo kenmerkend voor de traditionele plaatselijke bouwkunst.

Inwendig werden de muren van dit voormalige kerkgebouw sober wit gekaleid. Het auditorium bevindt zich onder een open bekapping, zoals voorheen. De vetuste houten onderdelen van het kapspant werden hersteld met de conventionele restauratietechnieken.

Het globale plan voorziet verder in bevoering, electriciteit, verwarming, klankinstallatie, brandbeveiliging en meubilair.

TOT BESLUIT

Het voormalige kerkgebouw van *Ten Bogaerde* kreeg al te lang een stiefmoederlijke behandeling. Nadat het slechts enkele decennia in gebruik was geweest als kerk, werd het al spoedig omgebouwd tot schuur. Deze inferieure functie deed haar ontsnappen aan de aandacht van de latere monumentenzorgers, die hun aandacht grotendeels lieten gaan naar de restanten van de oudere schuur. De indrukwekkende afmetingen van de laatste hebben bepaalde liefhebbers aan het dromen gezet van megalomane plannen, waardoor men bijna vergat dat onderhoud een niet aflatende bezigheid moet zijn, niet in het minst voor ruïnes. Terzelfdertijd werd de kerk nog meer verbouwd en ontdaan van een aantal kenmerkende bouwonderdelen, om tenslotte in onbruik te vervallen.

Thans ligt een nieuwe toekomst voor dit gebouw open. Zonder terug te keren naar een vroegere

De voormalige kerk.
Detail poortje en
wapenschild
(foto O. Pauwels)

toestand en de geschiedenis geweld aan te doen, werden de bestaande mogelijkheden van dit gebouw op een passende wijze ingevuld met een functie die de cultuur van de bevolking moet ten goede komen. Nu is de kerk rond. De bouwheren van toen brachten cultuur naar de streek; het patrimonium dat zij achterlieten wordt analoog doch eigentijds herbruikt.

KOSTPRIJZEN (in afgeronde cijfers)

De grote schuur: consolideringswerken 1988

Toelage van 2 miljoen, verdeeld over
Vlaamse Gemeenschap: 1,5 miljoen
Provincie West-Vlaanderen: 500.000,-fr.

Uitgevoerd in 1988 door de firma Impe, Brugge
Ontwerp: Arthur Degeyter, Brugge

De kerk: restauratie en renovatie 1993

Kostprijs: 28 miljoen
Toelagen vanwege
Vlaamse Gemeenschap: 1,5 miljoen
Provincie West-Vlaanderen: 5 miljoen
gemeente Koksijde: onder de vorm van de aanleg van een parking, kostprijs circa 7 miljoen
Europees Fonds voor Regionale Ontwikkeling: 7 miljoen
Koning Boudewijnstichting: 2 miljoen
Gaselwest - Electabel: 500.000,-fr.
Vlaams Commissariaat Generaal voor Toerisme: tussenkomst voor de bemeubeling

Uitgevoerd in 1993-1994 door de firma Woudenberg, Brugge
Ontwerp: Marc Vandendries en Guido Vanhoutte, Veurne

Dit aanknopen met de geschiedenis verrechtvaardigt de kosten van de restauratie en de revalorisatie. Moge ditmaal het hernieuwde gebouw een betere toekomst beschoren zijn.

EINDNOTEN

- (1)
- (2) Voor de hoeve van Ten Bogaerde zie: De Cuyper J., *De hofstede van Ten Bogaerde te Koksijde*, Pervijze, 1952; Demerre G., *Ten Bogaerde*, 1971 herwerkt in *Ten Bogaerde. Een naam van acht eeuwen*, Nieuwpoort, 1985. Idem, *Ten Bogaerde: één van de uithoven van de Duinenabdij te Koksijde*, in *De Duinen*, 20, 1990, p. 85-107.
- (3) De basisschenking bedroeg dus niet 670 gemet zoals Van Werveke en Van de Woude veronderstellen. Als we ervan uitgaan dat het Moerhof zoals de naam laat vermoeden aanvankelijk enkel uit de veengrond bestond, die in de confirmatie van 1246 op 300 gemet wordt geschat, dan omvatte de schenking slechts 56 gemet.
- (4) De Ceunynck R. en Termote J., *Laat-middeleeuwse veenwinning rond de Moeren*, in *Westvlaamse Archaeologica* 2, 1986, 2, p. 61-71.
- (5) Deze schuren trokken reeds vroeg de aandacht van de kunsthistorici. Zie hiervoor: Fris V. & Heins A., *Les granges monumentales des anciennes abbayes des Dunes et de Ter Doest dans la Flandre Maritime*, in *Bulletin van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 13, 1905, p. 65-108.
- (6) Ter vergelijking: de walgracht van de Allaertshuizen in Wulpen meet 300 op 300 m, deze van de Ammanswal in Oostduinkerke 150 op 150 m.
- (7) Omtrent de heropbouw zie ook Bonny J., *De Duinenabdij te Brugge 1627-1796*, p. 15-17 in: Denaux J.A en Vanden Berghe E.(red.), *De Duinenabdij en het Groot Seminarie te Brugge*, Tielt, 1984.
- (8) Omtrent de iconografie van de hoeve zie: Caullet G., *De gegraveerde onuitgegeven en verloren geraakte tekeningen voor Sanderus' Flandria Illustrata*, Antwerpen, 1908 heruitgegeven door Familia et Petria, 1974; Verbouwe A., *Iconografie van het arrondissement Veurne*, Brussel, 1950, nrs. en pl. 9-11. Het belangrijkste beeldmateriaal treffen we aan in: de Bersaques L., *Terrier van de goederen der Abdy ten Duynne*, 1645, f° 41, Archief Groot Seminarie Brugge en Spilliaert P.G. et al., *Register Generael ende nieuwe Verlegheringhe van alle Hofsteden, landen ende Thiende, Competerende d'Abdy van Duynen*, 1706, f° 3, Archief Groot Seminarie Brugge. De tekening van Sanderus is sterk geïdealiseerd, waarbij onder meer de toen reeds verwoeste schuur nog gaaf wordt weergegeven.
- (9) In het kaartboek van 1706 omvatten deze bedrijven respectievelijk voor Ten Bogaerde 173 ha; de Cleene Bogaerde 24,3 ha; Het Leeuwhof 82,8 ha; het Turfhuys 20,25 ha en de Belvedere 9,9 ha.

Miek Goossens en Johan Termote zijn inspecteur bij Monumenten en Landschappen, Brugge.

SUMMARY

MEDIEVAL PAINTED GRAVES IN THE SAINT SALVATOR CATHEDRAL IN BRUGES

This article gives an overview of medieval painted graves in the *Saint Salvator cathedral in Bruges*, first discovered in 1778. As from the late 13th century in the former county of Flanders – especially around Bruges (a.o. Aardenburg) and to a lesser degree in Ghent – the inner walls of graves were painted. These graves were made out of brick in the underground of churches or graveyards. In Bruges most of these painted graves were found where the Saint Donace cathedral used to be, it was demolished in 1800. The second site is the cathedral of Saint Salvator and its graveyard, where until now 28 graves have been discovered. Outside the former county of Flanders such graves with painted walls are quite rare. There are some a.o. in Utrecht, but it is certainly not part of a tradition. It is remarkable that in three German cases (Bonn, Lübeck and Mainz) it concerns episcopal graves, which proves it was rather exceptional. Meanwhile there is still no sufficient explanation for the origin of this Flemish art of grave paintings which were meant never to be seen by any mortal.

For over two centuries there are some prevailing subjects in these paintings. The oldest dated grave, from Petrus Calf († 1295) in Our Lady's church in Bruges, already shows the main themes, namely the Crucifixion, Mother Mary and Child, angels swaying thuribles. On one of the small sides – usually on the West side – is a picture of the crucified Christ with Mary and John on his side. Facing that is a sitting or standing Mary with baby Jesus. On the long sides are usually angels swaying a thurible towards one of the small sides and thus paying honour to either Christ who will one day judge the dead or to Mary, who will speak in his favour. Around the figures on the long sides, are all kinds of crosses as well as small flowers and leaves which can also be seen on the small sides.

In the 15th century, instead of painting the walls, sometimes drawings and woodcuts were attached to the damp walls, so as to speed up the decoration of the grave.

During the 16th century the traditional iconography disappeared almost completely and on the walls only the date of death and scutcheons are represented. In the 17th century finally, long inscriptions are painted on the walls.

A PUZZLE ON A MANTEPIECE AND DRAGONS ON THE WALL REMARKABLE WALL PAINTINGS FROM THE LATE 14TH CENTURY IN A HOUSE IN BRUGES

During renovation works in a house (14th century?) in Bruges, traces of wall paintings have been discovered. They have been partly exposed and treated by the conservation team of the Monuments & Landscapes Administration. It depicts Saint George fighting the dragon and in the lower parts, to the left and right of a built-in cupboard, ten personifications of virtues. Under the plasterwork more paintings are still preserved on three walls of this spacious

rectangular room (reception hall for important guests?). The fourth wall has been rebuilt and the painted bricks have been used for a mantelpiece on the first floor. Some 75 of these bricks have been preserved.

The picture of Saint George is monumental. Central is the mounted Saint piercing the dragon with his lance. An angel helps him and out of the dragon's head appears a devil. These details are rare, if not unique, in the iconography of the Saint.

To the left are a princess with a sheep, who were about to be sacrificed to the dragon. At the top is a town from where the king and queen are watching the whole event.

Below are ten niches, with alternately red and black backgrounds, where virtues are represented as men. In front of them is a banderole with a four line verse in Medieval Dutch. The virtues represented are: Fortitudo, Largitas, Sapientia, Humilitas, Iustitia (?), Patientia, Fides, Spes, Caritas and Misericordia (?). All of these figures are turned towards each other, except Patientia who faces the visitor.

This is probably due to the first name of the house being "De Patience". It is most unusual that virtues are represented by male figures and without the usual attributes.

The uncovering of the murals has been extremely laborious since the whole was covered with an oil-based filler, oil-paint and layers of whitewash. Underneath this painting is an even older finishing: an imitation painting of red bricks and white joints.

The laboratories from the Royal Institute for the Art Patrimony have carried out analyses of pigments and mediums. The white pigment is white lead, black is carbon black, light red is vermillion with chalk, green is malachite, sometimes with green earth, blue is azurite mixed with white lead, gold is gold-leaf, yellow is massicot and orange is minium and chalk. Proteins have been found to be the mediums: egg yolk, casein, egg white (?), sometimes a mixture of these.

Therefore, it is of course a tempera painting. Originally the sky was painted azurite blue with glued-on, silvered paper stars in two different sizes. The princesses dress with red flowers on a red background, was also covered with silvered diamonds. The virtues' niches on the other hand, are decorated with golden stenciled patterns.

Specific details in style, costumes, armour and writing, lead us to date this painting between 1380 and 1400. During this period the International Style was typical for art in Europe. It exists mainly in two different forms: the somewhat weak, refined Gothic Style and a more true-to-life form which paid more attention to a "realistic" depiction of space and figures. The painting in Bruges clearly fits in the latter style. In those days Bruges was a flourishing metropolis and the centre of world trade. The wealthy gentry from within its walls ordered most precious works of art: illustrated manuscripts, nicely decorated furniture, tapestry and, as appears from this discovery, a room completely painted in magnificent, rich colours.

Although we are still waiting for the paintings to be uncovered, we can already situate them in the theme of the individual's battle against evil. Such paintings in houses are not exceptional.

Archives tell of the existence of series of large wall paintings but it is quite unique to discover such a well preserved ensemble.

Artistically as well as technically speaking, this wall painting is of exceptionally high quality. These painters from around 1400 from whom little has been preserved, are the real precursors of the Flemish Primitives of the 15th century.

België's enigste, oudste en wereldbepaalde goudslager

AL. BUGGENHOUT BVBA

BLADGOUD

en accessoires voor het vergulden
(mixtion, rode bolus, messen, borstels...)

ARTIST OIL COLOURS SCHEVENINGEN

Olieverven en pigmenten speciaal
voor kunstschilders en restauraties

Uitsluitend **Groothandel**.

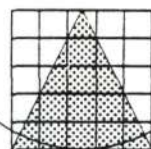
Voor informatie voor het adres
van uw dichtstbijgelegen verkooppunt:
VAN ARTEVELDESTRAAT 139 - 1000 BRUSSEL
Tel. 02/512 71 19 - Fax 02/502 14 55

IMPERPLEX

KLEURLOOS ©
zonder siliconen

De ideale anti-grafitibescherming
voor blauwe steen (petit granit)

Inlichtingen : Mechelsestraat 125, 3000 Leuven
Tel. 016/23.98.25

PROFIEL

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

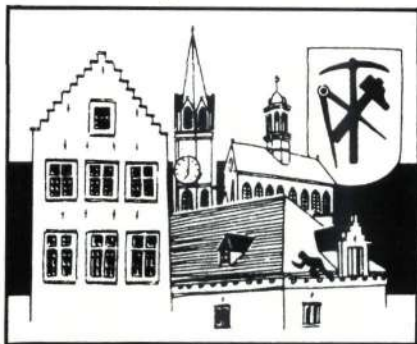
Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

RESTAURATIE

schilderijen
kunstvoorwerpen
polychrome

VERGULDEN

polymetvergulding
mixtionvergulding

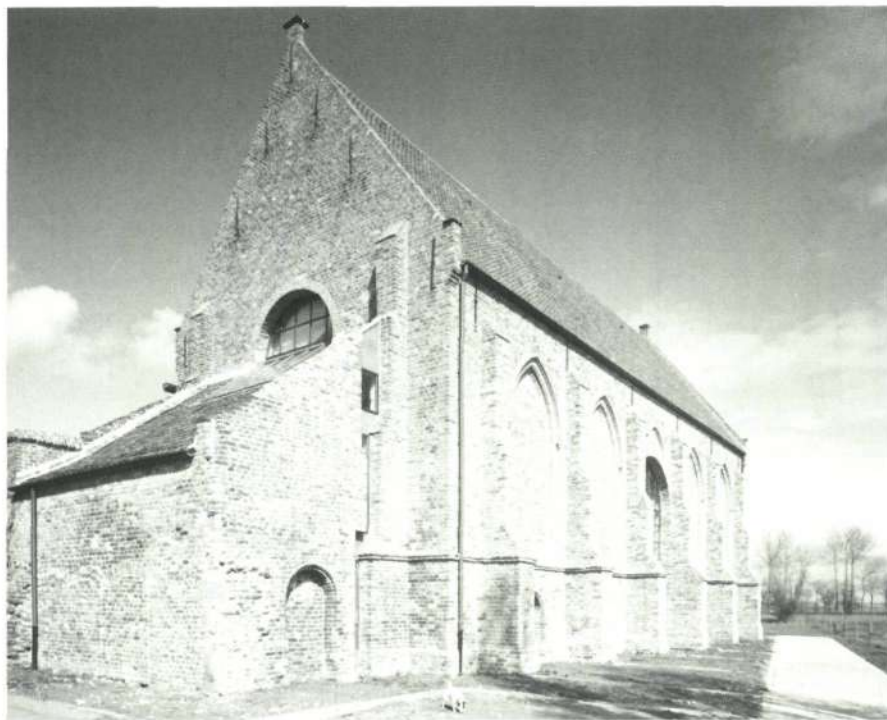
OLD ART BVBA

KOEKUITSTRAAT 3,
8800 RUMBEKE, ZILVERBERG
TEL-FAX 051/20.57.09

BTW BE 448 147 621

WIJ AANVAARDEN ONDERAANNEMINGEN

Restauratie van 17de-eeuwse kapel op Abdijhoeve Ten Bogaerde te Koksijde

in samenwerking met de
architecten M. Vandendries &
G. Vanhoutte

Aannemersbedrijf

N.V. WOUDENBERG

Graaf Pierre de Brieylaan 21, 8200 Brugge - Tel. (050) 38 08 38 - Fax (050) 38 81 79

Restauratie Toren Postgebouw Gent

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75

Gemeentehuis van Hooglede

N.V. VANDEKERCKHOVE

Herstelling monumenten en openbare werken

OOSTROZEBEKESTRAAT 54
8770 INGELMUNSTER
Tel. (051) 30 22 41
Fax (051) 30 22 37

GROUP
MONUMENT

Middeleeuwse muurschilderingen

IN VLAANDEREN

Technische gegevens

Formaat:

21 x 29,7 cm

Aantal pagina's:

208

Kleurillustraties:

350

Papier:

Kunstdruk Galerie Art Silk 135 g/m²

Afwerking:

garengenaaid gebrocheerd

Prijs:

1.200,-fr.

Auteurs:

Anna Bergmans en Marjan Buyle

Foto's:

Oswald Pauwels

Concept en vormgeving:

Luc Tack

ISBN 90-403-0032-1

NA HET EERSTE
M&L-CAHIER
OVER GLAS IN LOOD,
ZETTEN WE DE
ONTDEKKINGSTOCHT VERDER
NAAR MINDER BEKENDE
ASPECTEN VAN
ONS KUNSTBEZIT.
DITMAAL RICHTEN WE
ONZE AANDACHT
OP WAT IN DE
MIDDELEEUWEN
OP MUREN EN GEWELVEN
GESCHILDERD WERD.

*Samen met de beeldhouwde retabels,
de sculpturen en schilderijen, en in de rijkere kerken
de wandtapijten en de gebrandschilderde ramen
waren dit de kunstwerken die in de middeleeuwen
voor iedereen waren. Deze oude kunstvorm,
die U meeneemt naar het fascinerende Vlaanderen
van de 14de, 15de en 16de eeuw, stellen we U voor
in het tweede M&L-cabier:
Middeleeuwse muurschilderingen in Vlaanderen.*

Besteladres

Bestuur Monumenten en
Landschappen

Pers & Voorlichting

Zandstraat 3

1000 Brussel

Tel. (02) 209 27 37

Fax (02) 209 27 05

Rekeningnummer:

470-0278201-29

Inkomhal huis Osterrieth, ZETEL PARIBAS BANK BELGIE TE ANTWERPEN
geïnterpreteerd door Robert Helsmoortel.

EEN PARTIKULIER VERMOGEN VERGT EEN PROFESSIONELE AANPAK.

Beheer effectenportefeuille

Patrimoniale structuren

Onroerend vermogen

Kunstpatrimonium

PARIBAS BANK
BELGIE

Emile Jacqmainlaan 162 b2 - 1210 Brussel - Tel. 02/204.41.11 - Fax 02/203.20.14